

प्रकरण २
भारतातील विवाद

सामंतवादाचा विवाद

सरंजामशाही ही एक युरोपीय संकल्पना आहे. किंबहुना, अगदी युरोपातही त्याचा इतिहास तुलनेने नवीन आहे, त्याची संकल्पना केवळ सतराव्या शतकापर्यंतच वाढवली जाऊ शकते. तथापि, सरंजामशाही फार पूर्वीच संपली होती. त्यानंतर, इतर अनेक संकल्पनांसह ही संकल्पना युरोपियन प्रादेशिक विस्ताराच्या प्रकाशात उर्वरित जगामध्ये पसरली. त्यामुळे ही संकल्पना जसजशी विकसित होत गेली आणि युरोपियन इतिहासलेखनात बदलत गेली, तसतसे जगाच्या इतर भागांतही तिचे स्वरूप बदलत राहणे स्वाभाविक होते.

सुरुवातीला, युरोपीय सरंजामशाहीला संपूर्णपणे जमीनदार-गुलाम संबंध परंपरागत कायद्याने बांधले गेले होते. मागासलेली आणि हळू-हळू बदलणारी व्यवस्था म्हणूनही याकडे पाहिले जात होते. हा दृष्टिकोन अशा प्रकारे विस्तारला गेला. सरंजामशाहीची तुलना सरकारच्या व्यवस्थेशी केली गेली जिथे सत्ता सामंत जहागीरदारांच्या हातात होती आणि ती अत्यंत विकेंद्रित होती. अगदी नाममात्र शासकही सार्वभौम म्हणून जाहीरपणे मान्य केले गेले.

सरंजामशाहीची संकल्पना फार काळ जमीनदार-गुलाम संबंधांपुरती मर्यादित नव्हती. हळूहळू अभ्यासाचे इतर पैलूही विकसित होऊ लागले. मार्क्सवादाने विशेषतः उत्पादनाच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधले, म्हणजेच जमीन आणि श्रम यांच्यातील संबंध. हा दृष्टिकोन जमीनदार-गुलाम संबंधांपासून जमीनदार-शेतकरी संबंधांकडे गेला. अर्थव्यवस्थेत, तंत्रज्ञान, व्यापार, चलन इत्यादींशी संबंधित प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित केले गेले.

अॅनालेस स्कूलच्या इतिहासलेखनाने कौटुंबिक, स्त्री-पुरुष संबंध, कल्पना आणि मानसिकतेशी संबंधित क्षेत्रातील इतिहासाच्या महत्त्वाकडे लक्ष वेधले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला राजस्थानच्या इतिहासाचे ते प्रसिद्ध संकलक होते. बहुतेक समकालीन युरोपियन इतिहासकारांप्रमाणे, होड यांनीही जमीनदार-भाडेकरू संबंधांच्या संदर्भात सरंजामशाहीची व्याख्या केली. मध्ययुगीन युरोपमध्ये, जमीन मालकाने आपल्या गुलामांच्या सुरक्षिततेची आणि देखभालीची काळजी घेतली आणि त्या बदल्यात त्यांनी जमीन मालकांना लष्करी आणि इतर सेवा पुरवल्या. एक प्रकारची निष्ठेची भावना देखील रहिवासी आणि जमीन मालकांना अतूट बंधनात ठेवते. टॉडला या संस्था आणि युरोपीय सरंजामशाहीचे नमुने त्याच्या काळातील राजस्थानमध्ये पूर्णपणे प्रचलित असल्याचे आढळले.

सामंतवाद हा शब्द भारतातील इतिहासाच्या पुस्तकांमध्ये मंत्र-तत्रात वापरला जातो, बहुतेकदा त्याच्याशी संबंधित अस्पष्ट अर्थ असतात. लिओ गाय 1950 आणि 1960 च्या दरम्यान, भारतीय इतिहासलेखनावर वाढत्या नवउदारवादी प्रभावामुळे, या शब्दाचा जमीनदार-गुलाम संबंधांशी संबंध बदलला आणि त्याचा आर्थिक अर्थाने वापर करण्यास सुरुवात केली, म्हणजेच भारतीय वर्ग रचनेच्या विकासासह. चे संदर्भ, वर्णन केले आहे. पण मार्क्सवादी इतिहासकारांनी मार्क्सच्या पूर्व-वसाहतवादी भारतीय इतिहासाला, भारतीय सरंजामशाहीच्या मुख्य घटकांपैकी एक, एशियाटिक उत्पादन पद्धतीच्या श्रेणीत ठेवल्याबद्दल असमाधानी होते, हा विरोधाभास होता, जरी मार्क्सने स्वतः या वर्गवारीला जन्म परिमाण दिले होते. तथापि, अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकातील पाश्चात्य विचारवंतांमध्ये या गृहीतकाच्या निर्मितीमध्ये वापरल्या गेलेल्या अनेक गृहितक सामान्य होत्या. मार्क्सने आशियाई उत्पादन पद्धतीला वर्गसंघर्षाद्वारे इतिहासाच्या सामान्य चळवळीला 'अपवाद' मानले. इतर अनेक विचारवंतांप्रमाणेच त्यांचा असा विश्वास होता की आशियामध्ये कोणतेही वर्ग नाहीत कारण सर्व मालमत्ता एकतर राजाची किंवा समाजाची आहे, म्हणून वर्ग संघर्ष नाही आणि कालांतराने परिस्थितीत बदल होत नाही. अशा प्रकारे, 'अपरिवर्तनीय ओरिएंट' ही संकल्पना वॅरॉन डी मॉन्टेस्क्यु, जेम्स मिल, फ्रेडरिक हेगेल आणि इतर प्रख्यात विचारवंतांच्या विचारांशी जुळते. त्यांच्या मते, गतिशीलता प्रत्यक्षात वसाहतवादी शासन प्रणालीच्या स्थापनेसह आली, जेव्हा त्यांनी परिवर्तनवादी संकल्पना आणि कल्पना

युरोपमधून पूर्वेकडील देशांमध्ये आणल्या. 1950 आणि 1960 च्या दशकातील भारतीय गैर-उदारमतवादी इतिहासकार हे मान्य करण्यास तयार नव्हते की भारतातील किंवा खरं तर संपूर्ण आशियातील मानवजाती इतक्या मोठ्या कालावधीत अपरिवर्तित राहिली होती. आशियाई उत्पादन पद्धतीच्या संकल्पनेबद्दल त्यांनी आधीच नाराजी व्यक्त केली होती. यापैकी काहींनी सरंजामशाहीची संकल्पना स्वीकारली आणि ती भारतात लागू केली. या काळातील प्रमुख मार्क्सवादी इतिहासकार इरफान हबीब 'भारतीय सरंजामशाही' या संकल्पनेपासून स्वतःला दूर ठेवतात. त्याच वेळी, आशियाई उत्पादन पद्धतीच्या मार्क्सवादी संकल्पनेवरही त्यांनी जोरदार टीका केली.

डी. डी. कोसंबी यांनीही सामंतशाहीला सामाजिक-आर्थिक इतिहासाच्या संदर्भात महत्त्वाचे स्थान दिले. 1956 मध्ये प्रथम प्रकाशित झालेल्या 'अॅन इंट्रोडक्शन टू द स्टडी ऑफ इंडियन हिस्ट्री' या त्यांच्या उल्लेखनीय पुस्तकात त्यांनी भारतीय इतिहासातील सरंजामशाहीचा विकास ही द्वि-मार्गी प्रक्रिया म्हणून स्पष्ट केली: 'वरून सरंजामशाही' आणि 'खालील सरंजामशाही'. ऊर्ध्वगामी सरंजामशाही पायाने शाही सेवकांना आणि ब्राह्मणांना जमीन आणि अधिकार प्रदान करून राज्याच्या निर्णयांवर परिणाम केला, तर अधोगामी सरंजामशाहीचा परिणाम म्हणजे अनेक व्यक्ती आणि लहान गट सत्तेच्या गावपातळीपासून जमीनदार आणि सरंजामदार बनले. राजे

कोसंबी यांनी त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण सूचक पद्धतीत सरंजामशाहीची संकल्पना कोणत्याही अनुभवजन्य विश्लेषणाऐवजी सूत्राच्या स्वरूपात व्यक्त केली. हे महत्त्वाचे काम प्रा. आर. एस. शर्मा यांनी त्यांच्या इंडियन सुडालिझम, 1964 या पुस्तकात. पण आर.एस. शर्मा यांनी सरंजामशाहीबाबत 'अधोगामी' आणि 'उर्ध्वगामी' हे कोसंबियन सूत्र स्वीकारले नाही: पण त्यांनी भारतीय इतिहासातील सरंजामशाहीचा उदय हा पूर्णपणे राज्याच्या कृतीचा परिणाम म्हणून पाहिला, म्हणजेच वरून. अलीकडेच त्याने इतर दृश्य घटनांकडे आपले लक्ष वळवले आहे.

1920-30 च्या दशकातील बेल्जियन इतिहासकार हेन्री पिरने यांनी स्पष्ट केलेल्या युरोपमधील सरंजामशाहीच्या उदय आणि पतनाच्या पद्धतीचे शर्मा यांनी पालन केले. पिरनेने युरोपियन सरंजामशाहीचे प्रबळ स्थायी स्वरूप, जमीनदार-गुलाम संबंध विस्थापित केले आणि समाजासाठी दूरगामी आणि गंभीर परिणामांसह बदलले. त्यांनी असे प्रतिपादन केले की 'प्रमुख व्यापार', म्हणजे भूमध्यसागरीय ओलांडून युरोपपर्यंत लांब पल्ल्याच्या व्यापाराने, अरब आक्रमणांमुळे सातव्या शतकात युरोपमध्ये व्यत्यय येईपर्यंत युरोपियन अर्थव्यवस्था, समाज आणि सभ्यता पुरातन काळामध्ये वाढू दिली. व्यापारातील व्यत्ययामुळे अर्थव्यवस्थेचे 'ग्रामीणीकरण' झाले, ज्यामुळे ते बाह्य दिसण्याऐवजी अंतर्मुख बनले. आणि याचा परिणाम असा झाला की, पिरने 4 ने त्याला 'पृथक जमीनी संपत्तीची अर्थव्यवस्था' असे म्हटले आहे. सिंगल लँड इस्टेट लिमिटेड इस्टेट म्हणजे जमीन मालकाच्या मालकीची इस्टेट (सरासरी 10,000 एकर) आणि ज्याची शेती शेतकऱ्याने केली होती, जिथे व्यापार नाममात्र होता आणि जिथे लोकांना आवश्यक असलेल्या जवळपास सर्व काही उपलब्ध होते. गरज होती, ती तिथेच जन्माला आली. या जमिनीच्या मिळकती, दुसऱ्या शब्दांत, आर्थिकदृष्ट्या 'स्वावलंबी' एकके होत्या. अकराव्या शतकापासून जेव्हा धर्मयुद्धे झाली तेव्हापासून हे चित्र पुन्हा बदलले; क्रुसेड्सद्वारे अरबांना जवळ-पूर्वेकडे परत नेण्यात आले; यामुळे व्यापाराचा विकास झाला आणि शहरांचे पुनरुज्जीवन झाले आणि सरंजामशाहीचा न्हास झाला. अशाप्रकारे पिरने यांना एकीकडे व्यापार आणि शहरीकरण आणि दुसरीकडे साम्यवाद यांच्यातील एक न जुळणारा विरोधाभास जाणवला.

आर. एस. शर्मा यांनी भारतीय ऐतिहासिक लँडस्केपच्या संदर्भात जवळजवळ प्रत्येक तपशिलात पिरनेच्या मॉडेलचे अनुसरण केले आणि त्यांची बरीचशी शब्दावली देखील स्वीकारली. गुप्त कालखंडाच्या न्हासानंतर जगाच्या विविध भागांशी भारताचा लांब पल्ल्याचा व्यापार कमी झाल्याबद्दल त्यांनी चर्चा केली; परिणामी, शहरीकरणाचाही विपरीत परिणाम झाला आणि त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेच्या ग्रामीणीकरणात झाला. अशा प्रकारे एक परिस्थिती उद्भवली ज्यामध्ये आर्थिक संसाधनांची कमतरता नसून चलनाची कमतरता होती. नाणी उपलब्ध नसल्यामुळे, राज्याने ब्राह्मणांसारख्या कार्यकर्त्यांना आणि अनुदान देणाऱ्यांना जमीन देण्यास सुरुवात केली. या नव्या मध्यस्थ वर्गातील

शेतकऱ्यांना जमिनीसोबतच राज्याने अधिकाधिक हक्कही दिले. मध्ययुगीन युरोपमधील शेतकऱ्यांच्या वाढत्या अधीनतेने त्यांना गुलामांच्या पातळीवर आणले. मध्यस्थांना राज्याने सबसिडी दिल्याने मध्यस्थांच्या वर्गाचा उदय हा भारतीय सरंजामशाहीबद्दल आर. एस. शर्मा यांच्या स्पष्टीकरणात निर्णायक घटक आहे. त्यानंतर, त्यांनी आपल्या लेखनात या आधारावर इतर मुद्दे देखील मांडले, जसे की कायस्थांमध्ये संघटित होण्याच्या प्रयत्नात मुन्शींची संख्या वाढली कारण राज्याच्या अनुदानाची नोंद करणे आवश्यक होते. मध्यस्थांना जमीन अनुदान देण्याची निर्णायक प्रक्रिया सुमारे अकराव्या शतकापर्यंत चालू होती जेव्हा व्यापाराच्या पुनरुज्जीवनाने शहरीकरणाची प्रक्रिया पुन्हा सुरू केली. या पुनर्जागरणाने सरंजामशाहीचा ऱ्हास सूचित केला, जरी आर.एस. शर्मा या पैलूवर जास्त तपशिलात जात नाहीत. या चित्रात निहित एक घटक म्हणजे युरोपवरील अरब आक्रमणाचा भारतीय समकक्ष; मात्र, प्राध्यापक बी.एन.एस. भारतीय सरंजामशाहीचा आणखी एक सुप्रसिद्ध गट यादवांनी भारतावरील हूण आक्रमणांकडे लक्ष वेधले, जे भारतात सरंजामशाहीच्या उदयाच्या सुरुवातीच्या जवळपास समकालीन होते. युरोपातील जुलमी सरंजामशाही व्यवस्थेमुळे शेतकरी वर्गाचे व्यापक विद्रोह झाले; भारतात आर.एस. शर्मा यांनी अशी बंडखोरी पेटवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याला कैवर्ती लोकांचे एकच उदाहरण सापडले, जे पूर्व बंगालमधील समुद्रपर्यटन करणारे समुदाय होते परंतु अर्धवेळ शेती देखील करत होते आणि त्यांनी अकराव्या शतकात बंड केले होते.

1965 मध्ये पूर्ण स्वरूपात मांडण्यात आलेल्या या संकल्पनेचा नंतर भारतातील या काळातील इतिहासावर मोठा प्रभाव पडला. विद्वानांनी अधिक तथ्यांसह या मताचे समर्थन केले, जरी व्यावहारिकदृष्ट्या कोणीही सरंजामशाहीच्या इतर कोणत्याही पैलूचा शोध लावला नाही, ज्याप्रमाणे त्यांच्या सामाजिक किंवा सांस्कृतिक पैलूंकडे दीर्घकाळ दुर्लक्ष केले गेले. B.N.S. बादव आणि डी.एन.शा हे सरंजामशाही विचारसरणीचे कट्टर समर्थक होते. सरंजामशाहीच्या विचारसरणीला दक्षिण भारतीय इतिहासाच्या धड्यांमध्येही स्थान मिळाले. एम.जी. एस. नारायणन आणि नोबोरू काराशिमा यांसारख्या प्रख्यात इतिहासकारांनी त्यास अनुकूलता दर्शविली. काही प्रख्यात विद्वानांनीही यावर टीका केली होती, त्यातील सर्वात प्रतिष्ठित टीकाकार चे डी.सी. सरकार होते. 1960 आणि 1970 च्या दशकात भारतातील इतिहासलेखनावर परिणाम करणारे स्पष्ट वैचारिक विभाजन देखील होते, डी.डी. कोसंबी, आर.एस. शर्मा, बी.एन.एस. यादव आणि डी.एन. वडील मार्क्सवादी होते; डी.सी. मार्क्सवादी छावणीच्या दुसऱ्या बाजूला सरकार उभे होते. परंतु सरंजामशाहीच्या संकल्पनेचे समर्थन किंवा विरोध यापैकी 1970 च्या दशकाच्या उत्तरार्धापर्यंत या संकल्पनेची मूळ फॅब्रिक पुढील शोधासाठी प्रकट झाली नाही. याची सुरुवात मार्क्सवादी इतिहासलेखनापासून झाली. या विषयावर आपण नंतर चर्चा करू.

1946 मध्ये, युनायटेड किंगडमच्या केंब्रिज विद्यापीठातील सर्वात प्रसिद्ध मार्क्सवादी अर्थशास्त्रज्ञांपैकी एक मॉरिस डॉब यांनी त्यांचे स्टडीज इन द डेव्हलपमेंट ऑफ कॅपिटलिझम हे पुस्तक प्रकाशित केले, ज्यामध्ये त्यांनी प्रथम व्यापार आणि सरंजामशाही यांच्यातील पायरेनियन द्वंद्वावर गंभीरपणे प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आणि एंगेल्सच्या अंतर्दृष्टीचे पालन केले. हे करत असताना, त्यांनी या वस्तुस्थितीकडे लक्ष वेधले की, पूर्व युरोपमधील व्यापाराच्या पुनर्जागरणाने दासत्वाचे दुसरे स्वरूप, म्हणजे सरंजामशाहीला जन्म दिला. अशाप्रकारे त्यांनी असा युक्तिवाद केला की पश्चिम युरोपमध्येही सरंजामशाहीचा ऱ्हास व्यापाराच्या पुनर्जागरणामुळे झाला नसून खेड्यातील जमीन मालकांच्या अत्याधिक आणि वाढत्या शोषणामुळे शेतकऱ्यांचे शहरांकडे स्थलांतर झाल्यामुळे झाले. या मतामुळे 1950 च्या दशकाच्या सुरुवातीस मार्क्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ आणि इतिहासकारांमध्ये आंतरराष्ट्रीय वादाला तोंड फुटले. हा वाद अजूनही मुख्यतः सरंजामशाही आणि व्यापार परस्पर विसंगत आहेत का या प्रश्नापुरता मर्यादित आहे. त्याच वेळी, बौद्धिक लँडस्केपच्या इतर क्षेत्रांमध्ये, विशेषतः फ्रान्समध्ये, अँनालेस स्कूल ऑफ हिस्टोरियोग्राफी पर्यायी दृष्टिकोन म्हणून विकसित होत होती. त्याने नवीन प्रश्न मांडण्यास सुरुवात केली आणि समस्येचे नवीन आयाम शोधण्यास सुरुवात केली. असे काही प्रश्न भारतातही आले.

भारतात सरंजामशाही होती का?

१९७१ मधील इंडियन हिस्ट्री काँग्रेसच्या चाळीसाव्या सत्राच्या मध्ययुगीन भारत विभागाच्या अध्यक्षीय भाषणाचे शीर्षक 'भारतीय इतिहासात सामंतशाही होती का?' त्याचे लेखक, हरबन्स मुलिया, एक कट्टर मार्क्सवादी इतिहासकार, यांनी भारतीय सरंजामशाहीच्या संकल्पनेला सैद्धांतिक आधारावर आणि नंतर अनुभवजन्य स्तरावर मध्ययुगीन भारतीय परिस्थितीची मध्ययुगीन युरोपशी तुलना करून आव्हान दिले.

तात्त्विक प्रश्न सरंजामशाहीला पूर्णपणे सार्वत्रिक व्यवस्था म्हणून घेता येईल का या मुद्द्याशी संबंधित होता. जर नफा वाढवण्याच्या प्रेरक शक्तीने उत्पादन वाढवले आणि जोपर्यंत तो बाजाराच्या विस्ताराद्वारे भांडवलशाहीकडे वळला आहे, जोपर्यंत त्याने संपूर्ण जगाला आपल्या प्रभावाखाली घेतले नाही, जे आपण प्रत्यक्ष पाहत आहोत, आणि जर त्याने एका एकीकृत व्यवस्थेच्या वर्चस्वाखाली जागतिक व्यवस्था प्रस्थापित केली असेल. उत्पादन, जर भांडवलशाहीचे उद्दिष्ट साध्य करायचे असेल, तर तार्किकदृष्ट्या जागतिक स्तरावर स्वतःचा विस्तार करणे, म्हणजेच जागतिक व्यवस्थेत बदलणे हे कोणत्याही पूर्वीच्या भांडवलशाही व्यवस्थेच्या आवाक्याबाहेरचे असेल. कारण भांडवलशाहीपूर्व अर्थव्यवस्था नफा वाढवण्याने चालत नसून उपभोगण्याच्या प्रवृत्तीने चालत होत्या. त्यामुळे त्यांची विस्ताराची क्षमता स्थानिक किंवा प्रादेशिक स्तरापेक्षा व्यापक नव्हती. म्हणून, साम्यवाद हा केवळ एक प्रादेशिक व्यवसाय असू शकतो आणि जागतिक व्यवस्था नाही. सरंजामशाहीचे विविध रूपे, युरोपियन, चिनी, जपानी आणि भारतीय इत्यादींना वस्तुस्थिती म्हणून सांगून ही समस्या सोडवणे कठीण आहे. इतिहासकारांनी अनेकदा प्रयत्न केले असले तरी. मग एकतर सरंजामशाहीची व्याख्या इतकी अस्पष्ट होते की ती प्रत्येक भांडवलशाही व्यवस्थेला लागू पडते आणि त्यामुळे सरंजामशाहीला इतर व्यवस्थांपासून वेगळे करणे अवघड होऊन बसते आणि त्यामुळे ती निरुपयोगी ठरते. परंतु, जर त्याची व्याख्या तंतोतंत असेल, कारण ती प्रभावी राहण्यासाठी असली पाहिजे, तर फरक इतके विस्तृत होतात की ते निरुपयोगी ठरतात. किंबहुना, त्याच प्रदेशातही, हे फरक इतके मोठे आहेत की अलीकडच्या काळात मध्ययुगीन युरोपातील काही प्रतिष्ठित इतिहासकार, जसे की जॉर्ज डुबी आणि बँक टिरोफे, इतके संशयवादी बनले आहेत की त्यांनी सरंजामशाही हा शब्द वापरणे पूर्णपणे टाळले आहे. सरंजामशाहीच्या जवळजवळ प्रत्येक व्याख्येबद्दल संशयास्पद आहे.

1979 च्या अध्यक्षीय भाषणात भारतीय सरंजामशाहीच्या प्रश्नाचा वस्तुस्थितीचा आधार मध्ययुगीन पश्चिम युरोप आणि मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील तुलना सादर करतो, ज्याचा पाठपुरावा तीन स्तरांवर केला जातो: पर्यावरणीय परिस्थिती, विद्यमान तंत्रज्ञान आणि वरील दोन्ही प्रदेशांमध्ये शेतीमध्ये वापरले जाणारे श्रम. सामाजिक. च्या संघटना. या हस्तक्षेपामुळे हा वाद केवळ सामनवाद व्यापाराच्या विरोधापुरता मर्यादित राहिला नाही, त्याला आपल्याच मातृभूमीत आक्षेप घ्यावा लागला.

मुख्य तथ्यात्मक युक्तिवाद या संदर्भात दिला जातो की पश्चिम युरोपच्या पर्यावरणशास्त्रात वर्षात चार महिने सूर्यप्रकाश असतो, शेतात नांगरणीपासून बियाणे पेरण्यापर्यंत, पिकाचे रक्षण करणे, पीक कापणी करणे आणि साठवणे या सर्व गोष्टी. त्यामुळे या कालावधीत शेतीची सर्व कामे पूर्ण करावीत. शिवाय, शेतीमध्ये वापरण्यात येणारे तंत्रज्ञान अत्यंत श्रमप्रधान होते आणि जमीन आणि श्रम दोन्हीची उत्पादकता निराशाजनक होती. बियाणे-उत्पन्न गुणोत्तर कमाल 1.2.5 होते. त्यामुळे या चार महिन्यांत कामगारांची मागणी खूप जास्त होती. एका दिवसाच्या मजुरीच्या नुकसानीचा विपरीत परिणाम उत्पादनावर स्पष्टपणे दिसून आला. यावर उपाय म्हणजे कामगारांना जमिनीशी बांधणे, म्हणजे गुलामगिरी. यामुळे जमीन मालकांमध्ये उत्पादन प्रक्रियेत खूप तणाव निर्माण झाला, जमीनमालकांनी शेतमजुरीवर अधिक नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न करण्यास सुरुवात केली, शेतकरी खूप आज्ञाधारक असल्याचे दिसून आले, तरीही जमीन मालक त्यांच्या खाजगी जमिनीवर मशागत करण्यासाठी वेळ काढत असत. संपूर्ण मिळविण्याचा प्रयत्न करा. शांत पण उग्र असलेल्या संघर्षाने तांत्रिक सुधारणांचा मार्ग मोकळा केला. यामुळे बाराव्या शतकापर्यंत उत्पादनात 1:4

च्या प्रमाणात वाढ झाली. लोकसंख्येतही खरी वाढ झाली. त्यामुळे जमिनीच्या गुलामगिरीतून कामगारांची सुटका झाली, शेतीचा विस्तार झाला आणि व्यापार आणि शहरीकरणात झपाट्याने वाढ झाली. तथापि, ही प्रक्रिया 1348-51 मध्ये ब्लॅक डेथमुळे विस्कळीत झाली, ज्याने जवळपास एक चतुर्थांश लोकसंख्या वापरली आणि पुन्हा कामगारांची कमतरता निर्माण झाली. जमीन मालकांनी बंधपत्रित मजुरांच्या जुन्या संरचनांकडे परत जाण्याचा प्रयत्न केला.

11 व्या आणि 12 व्या शतकात चांगले काळ आले, विशेषतः 14 व्या शतकात, जेव्हा त्यांनी बंड केले आणि संपूर्ण युरोपमध्ये स्थलांतर केले. ही बंडखोरी गरीब शेतकऱ्यांपेक्षा श्रीमंत शेतकऱ्यांनी केली. शतकाच्या अखेरीस सरंजामशाहीचे अवशेषात रूपांतर झाले.

दुसरीकडे, भारतीय परिसंस्थेमध्ये, सुमारे दहा महिने सूर्यप्रकाश होता, त्यामुळे कृषी प्रक्रिया दीर्घ कालावधीत पसरल्या जाऊ शकतात. पावसानंतरच्या तीव्र उष्णतेमुळे, मातीचा वरचा थर जास्त प्रमाणात सुपीक झाला होता, त्यामुळे त्याला जास्त कष्टाची गरज भासली नाही. भारतीय बैलाच्या कुबड्यामुळे भारतीय शेतकऱ्याला बैलाची मसुदा शक्ती अधिक वापरता आली, कारण यामुळे बैलाच्या खांद्यावर नांगर ठेवता आला, युरोपियन बैलाच्या सपाट खांद्यापेक्षा, उदा. ते सिंचनासाठी वापरत असे. नांगर आणि नांगर पुन्हा पुन्हा सरकत असे. मध्ययुगीन पूर्वेकडील शेतात बैलाच्या ओढण्याच्या शक्तीचा पुरेपूर वापर करण्यासाठी तांत्रिक सुधारणांना अनेक शतके लागली. मध्ययुगीन भारतातील जमिनीची उत्पादक क्षमता 1:16 इतकी जास्त होती. शिवाय, बहुतेक भारतीय भूखंडांची कापणी वर्षातून दोनदा केली जात होती, जी एकोणिसाव्या शतकापर्यंत युरोपमध्ये ऐकली नव्हती. युरोपच्या तुलनेत भारताच्या परिस्थितीतील मूलभूत फरकाने शेतीमध्ये सर्व प्रकारच्या श्रमिकांच्या वापराचे वेगवेगळे नमुने अपरिहार्य बनवले. येथे सक्तीची मजुरी, मग ती सशुल्क असो किंवा न भरलेली, क्वचितच उत्पादन प्रक्रियेचा एक भाग होता; येथे त्याचा वापर अनुत्पादक कामांसाठी अधिक केला जात असे, जसे की शेतकरी जमीनदाराचा माल डोक्यावर घेऊन जाणे किंवा दूध किंवा तेल इत्यादी जमीनदार आणि जहागीरदारांना विशेष प्रसंगी पोचवणे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, महसुलाच्या वाटा प्रश्नावरून शेतकरी आणि जमीनदार जहागीरदार यांच्यातील तणाव उत्पादन प्रक्रियेबाहेर निर्माण झाला. हेच कारण आहे की मध्ययुगीन भारतात उत्पादन प्रक्रियेच्या तंत्रज्ञानामध्ये आपल्याला मध्ययुगीन युरोपमध्ये जेवढे परिवर्तन दिसत आहे तेच स्तर आपल्याला दिसत नाही, जरी हे महत्त्वाचे आहे की भारतात तंत्रज्ञान किंवा कृषी उत्पादनाची प्रक्रिया स्थिर किंवा अपरिवर्तित नव्हती. . होते.

1979 च्या पत्त्याने मुक्त शेतकरी अर्थव्यवस्था म्हणून मध्ययुगीन भारतीय व्यवस्थेला लक्ष्य केले. मुक्त शेतकरी मध्ययुगीन युरोपच्या गुलामांपासून (सेरीस) वेगळे केले पाहिजेत. मध्ययुगीन युरोपियन दासाचे श्रम जमीनदाराच्या नियंत्रणाखाली होते, तर त्याच्या भारतीय समकक्षाचे श्रम त्याच्या स्वतःच्या नियंत्रणाखाली होते. जे राज्याच्या नियंत्रणाखाली होते ते जमीन महसुलाच्या स्वरूपात कृषी उत्पादनाचा एक भाग होते. येथे महत्त्वाचा फरक असा होता की युरोपीय कृषी उत्पादन व्यवस्थेचे बाराव्या शतकापासून सरंजामशाहीतून भांडवलशाहीत रूपांतर होत असताना कामगार नियंत्रणावरील तणावामुळे भारतात महसूलविषयक तणावाचा उत्पादन व्यवस्थेवर इतका परिणाम झाला नाही आणि तिचे परिवर्तन वेगळे होते. अशा परिस्थितीत, ते केवळ विसाव्या शतकातच अंकुरित झाल्याचे दिसून आले.

'भारतीय इतिहासात सामंतवाद होता' हे 1981 मध्ये ब्रिटीश प्रकाशन, पेजेंट स्टडीज जर्नलमध्ये पुनर्मुद्रित केले गेले. पुढच्या काही वर्षांत, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर याने इतकी उत्सुकता निर्माण केली की 1985 मध्ये, लंडन विद्यापीठाच्या स्कूल ऑफ ओरिएंटल अँड आफ्रिकन स्टडीजच्या टी.जे.ने प्रकाशित केलेल्या सामंतवाद आणि नॉन-युरोपियन सोसायटीचा विशेष दुहेरी अंक. हे बायर्स यांनी संयुक्तपणे संपादित केले होते, जे उक्त जर्नलचे संपादक होते आणि या निबंधाचे मूळ लेखक होते. शिवाय, ते पुस्तक म्हणूनही प्रकाशित झाले. हा वाद युरोप आणि भारताच्या सीमा ओलांडून चीन, तुर्कस्तान, अरब देश आणि इराणपर्यंत पोहोचेल, हे लक्षात घेऊन ही पदवी स्वीकारण्यात आली.

मी पण पसार झालो होतो. उक्त अंकाच्या प्रकाशनाने मात्र चर्चा संपली नाही; नंतर, या जर्नलमध्ये आणखी तीन लेख प्रकाशित झाले, त्यापैकी शेवटचा लेख 1993 मध्ये प्रकाशित झाला. या चर्चेला प्राथा समन्यादचा वाद असेही संबोधले गेले. संबंधित निबंधांचा संग्रह नवी दिल्ली येथे १९९९ मध्ये सामंतवाद वाद नावाने प्रकाशित झाला.

सरंजामशाहीचा पुनर्विचार

तथापि, सरंजामशाहीवरील चर्चेत, प्रत्येक इतिहासकाराने सरंजामशाहीच्या संकल्पनेच्या सार्वत्रिकतेबद्दलच्या सैद्धांतिक विधानावर आपले स्वतंत्र मत मांडल्यामुळे, भारतीय ऐतिहासिक पुराव्याच्या प्रश्नाकडे गंभीर दृष्टिकोनातून पाहिले गेले. आर. एस. शर्मा यांच्यावर प्रामुख्याने इतरत्र टीका झाली होती, म्हणून त्यांनी त्यांच्या पूर्वीच्या दृष्टिकोनावर पुनर्विचार केला आणि भारतीय सननिझमच्या विषयावर लक्षणीय सुधारणा केली. त्यांनी 'भारतीय सरंजामशाही कशी होती?' या लेखातही लिहिले आहे. मीही त्याला अतिशय ठामपणे आणि विनम्रपणे पाठिंबा दिला. भारतातील सरंजामशाहीच्या उदयाचे श्रेय पूर्णपणे मध्यस्थांना जमीन हस्तांतरित करण्याच्या राज्याच्या कारवाईला दिल्याबद्दल त्यांच्यावर टीका झाली. त्यांनी त्यात काही बदल केले आणि त्याची व्याप्ती वाढवून सरंजामशाहीकडे एक आर्थिक प्रक्रिया म्हणून पाहण्याचा प्रयत्न केला, जी त्यांच्या मते, समाजातील आर्थिक आणि सामाजिक संकटांच्या काळात विकसित झाली, ज्यामुळे लोकांच्या मते, कलियुगाची सुरुवात झाली. ची सुरुवात अशा प्रकारे, तो पूर्णपणे सरकारी कारवाईचा परिणाम नव्हता. बी. एन. एस. मध्ययुगीन भारतीय साहित्यातील कलियुगाच्या संकल्पनेचा सविस्तर अभ्यास मडाव यांनी केला. त्यांच्या मते, कलियुगाच्या या संकल्पनेत संकटाची लक्षणे दिसतात, म्हणजेच समाजाच्या एका टप्प्यातून दुसऱ्या टप्प्यात संक्रमणाचा क्षण. या सर्व गोष्टींनी भारतीय सरंजामशाहीवरील वादविवाद अफाटपणे समृद्ध केले. आर.एस. शर्मा 1965 मध्ये प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या पुस्तकात नमूद केलेल्या उदाहरणांव्यतिरिक्त शेतकरी विद्रोहांची इतर अनेक उदाहरणे शोधण्यात सक्षम होते. या नवीन पुराव्यांनी वरील दृष्टिकोनाला आणखी विश्वास दिला आहे. आर. एस. शर्मा यांनी अलीकडेच नमंती समाजाच्या वैचारिक आणि सांस्कृतिक पैलूंकडे आपले लक्ष वळवले आहे; त्यांच्या ताज्या निबंध संग्रह, अर्ली मिडीव्हल इंडियन सोसायटी अ स्टडी इन प्रिड्युअलायझेशन, नवी दिल्ली, २००१ मध्ये प्रकाशित, त्यांनी त्यांच्या पूर्वीच्या अनेक युक्तिवादामध्ये सुधारणा केली आहे. आणि काही इतर विषयांचा समावेश करण्यात आला आहे, जसे की 'द प्रोडिगल माइंड' ज्यामध्ये त्यांनी कविता आणि वास्तुशास्त्रातील सामंती पदानुक्रमांच्या अस्तित्वाच्या समस्या, सरंजामशाही समाजाचे वैचारिक आधार म्हणून कृतज्ञता आणि निष्ठा इत्यादींच्या कल्पना शोधल्या आहेत.

संस्कृतीच्या क्षेत्रातील विस्ताराचे हे धाडसी कार्य सरंजामशाहीच्या संकल्पनेचे समर्थक असलेल्या अनेक इतिहासकारांनीही उचलले होते. पुस्तकाचे संपादक डी.एन. झा यांनी या लेखनसंग्रहाचा समावेश करताना काळजी घेतली आहे. सरंजामी व्यवस्थेच्या सांस्कृतिक आणि वैचारिक परिमाणांचे विश्लेषण करणाऱ्या लेखांचा हा संग्रह आहे, जो स्वतःच एक व्यापक शब्द आहे. अशा प्रकारे, येथे विश्लेषित प्रबळ परिमाणे म्हणजे धर्म, विशेषतः लोकप्रिय धर्म किंवा भक्ती, जो उत्तर आणि दक्षिण भारतात अस्तित्वात आहे आणि भारताच्या प्रादेशिक संस्कृती आणि भाषांचा विकास आहे. बहुतेक विद्वान भक्ती पंथांचा उदय हा ब्राह्मणी पारंपारिक वर्चस्वाचा एक लोकप्रिय निषेध म्हणून पाहतात. संपूर्ण समर्पण, अधीनता आणि देवतेची निष्ठा या विचारसरणीच्या आधारे सरंजामशाहीच्या समर्थकांनी हे ब्राह्मणी वर्चस्वाचे स्वरूप मानले. समर्पण आणि निष्ठा सहजपणे सरंजामदार किंवा स्वामीकडे हस्तांतरित केली जाऊ शकते.

भारतीय सरंजामशाही विचारसरणीच्या इतिहासकारांमध्ये काही प्रमुख विभागणीही दिसून येतात. डी.एन. ला, उदाहरणार्थ, कलियुगाच्या संकल्पनेचे स्पष्ट स्थळ आणि कलियुगात उद्भवलेल्या 'संकटाचे ठिकाण' यांच्यात विसंगती आढळली आहे: याचे पुरावे द्वीपकल्पीय भारतातून आले आहेत, परंतु ब्राह्मणवादी उत्तर भारतात संकट अपेक्षित होते. बीपी साहू यांनीही संकटाचे सूचक म्हणून कलियुगाच्या संकल्पनेच्या पुराव्याच्या वैधतेवर विश्वास व्यक्त केला आहे;

त्याऐवजी, त्याला राजाच्या पुनरुज्जीवनापेक्षा ब्राह्मणवादी विचारसरणीचे पुनरुत्थान म्हणून पाहिले आणि म्हणूनच त्यातील एक संकट.

सरंजामशाही, व्यापार आणि शहरीकरण

भारतीय सरंजामशाहीच्या संकल्पनेची मूळ रचना तशीच राहिली आहे आणि एकीकडे व्यापार आणि शहरीकरण आणि दुसरीकडे सरंजामशाही यांच्यातील विरोधाभास दर्शविते. आणि इतिहासलेखनातील नवीन स्रोतांच्या तुलनेत हे समस्यांशिवाय नव्हते. खुद्द युरोपीय इतिहासलेखनातच या समस्येवर इतिहासकारांच्या मतांमध्ये बरेच बदल झाले आहेत. 1930 च्या दशकात हेन्री पियरेनेने शहरी/ग्रामीण व्यापार/सरंजामशाही आणि नैसर्गिक अर्थात स्वयंपूर्ण पैसा-अर्थव्यवस्था यांच्यातील न सोडवता येणारा विरोधाभास हे सत्य म्हणून स्वीकारले, तर नंतरच्या इतिहासकारांनी एकमेकांशी पूर्ण सुसंगतपणे या कल्पनेचे तुकडे तुकडे केले. महान फ्रेंच इतिहासकार मार्क ब्लॉक यांनी त्यांच्या एका लेखाला 'नैसर्गिक अर्थव्यवस्था विरुद्ध पैशाची अर्थव्यवस्था एक छद्म-डेलेमा' असे म्हटले आहे आणि दुसऱ्या फ्रेंच इतिहासकार गाय बोईस यांनी अलीकडील एका कामात असा युक्तिवाद केला की त्या भागात फारसा व्यापार नाही. विकासाचे वर्णन करतो. 1000 च्या सुमारास पश्चिम युरोपमधील सामंत आर्थिक संबंध. दुसऱ्या शब्दांत, त्याने व्यापार आणि सरंजामशाही यांच्यात थेट कारण-परिणाम संबंध स्थापित केला. अशा रीतीने पार/सरंजामशाहीच्या मध्यम विरोधाभासाची संकल्पना उगमस्थानीच संपली. नैसर्गिक किंवा संसाधनावर अवलंबून असलेल्या अर्थव्यवस्थेच्या अस्तित्वाची संकल्पना जवळजवळ सर्वत्र, सैद्धांतिकदृष्ट्या तसेच डेटा स्तरावर संशयास्पद आहे. साहजिकच उदरनिर्वाहाच्या अगदी खालच्या स्तरावरही दैनंदिन गरजा भागवण्यासाठी काही व्यवसाय करावा लागतो. मग ते मीठ, रुपये किंवा भांडी खरेदी करण्यासाठी असो, सामाजिक शिडीवर जाताना पैशांची देवाणघेवाण आणि त्यासाठी चलनाचा वापर वाढतच जातो. व्यापार हा कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात कृषी अर्थव्यवस्थेत समाकलित झाला आहे, कारण जमिनीच्या प्रकृतीनुसार वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळ्या प्रकारची पिके घेतली जातात; त्यामुळे त्यांच्या उदरनिर्वाहाच्या गरजा भागवण्यासाठी त्यांच्या उत्पादनाचा व्यापार करणे आवश्यक आहे.

अनुभवाच्या आधारे, अनेक इतिहासकारांना या प्रदेशातील व्यापार आणि चलनाची कमतरता आणि भारतीय सरंजामशाहीच्या कालखंडाशी संबंधित समस्यांचा सामना करावा लागला. डी.एन. भारतातील सरंजामशाहीच्या उदयाचे कारण म्हणून लांब पल्ल्याच्या व्यापाराच्या कमतरतेवर खूप अवलंबून राहण्याचे कारण शॉ यांनी आर.एन. शर्मा बालिश होते. परंतु, इतिहासकारांनी 1000 AD च्या सुमारास युरोपच्या समांतर व्यापाराचे पुनरुज्जीवन केले असे म्हणत असले तरी, प्रत्यक्षात भारतातील अनेक भागात सरंजामदारांनी ठरवलेल्या या तारखेपूर्वी व्यापाराची भरभराट झाली होती. बी.डी. चट्टोपाध्याय हे किमान शतकापूर्वी घडले असल्याचे नमूद करतात. अलीकडेच रणबीर चक्रवर्ती यांनी त्यांची ट्रेड इन आर्टी इंडिया 2001 आणि दोन पुस्तके प्रकाशित केली आहेत

भारतीय सरंजामशाही विचारसरणीच्या इतिहासकारांमध्ये काही प्रमुख विभागणीही दिसून येतात. डी.एन. ला, उदाहरणार्थ, कलियुगच्या संकल्पनेचे स्पष्ट स्थळ आणि कलियुगात उद्भवलेल्या 'संकटाचे ठिकाण' यांच्यात विसंगती आढळली आहे: याचे पुरावे द्वीपकल्पीय भारतातून आले आहेत, परंतु ब्राह्मणवादी उत्तर भारतात संकट अपेक्षित होते. बीपी साहू यांनीही संकटाचे सूचक म्हणून कलियुगाच्या संकल्पनेच्या पुराव्याच्या वैधतेवर विश्वास व्यक्त केला आहे; त्याऐवजी, त्याला राजाच्या पुनरुज्जीवनापेक्षा ब्राह्मणवादी विचारसरणीचे पुनरुत्थान म्हणून पाहिले.

भारतीय सरंजामशाहीचा विकास डी.डी. कोलंबीने याचे वर्णन 'उर्ध्वगामी सरंजामशाही' आणि 'अधोगामी सरंजामशाही' अशी द्वि-मार्गी प्रक्रिया म्हणून केले आहे. पण, आर.एस. सर्मा यांच्या मते, सरंजामशाही हा राज्याच्या कृतीचा परिणाम होता, म्हणजेच 'वरच्या दिशेने'. शर्मा यांच्या युक्तिवादांना बी.एन.एस. यादव आणि डी.एन.झा यांनी आणखी बळ दिले. पण १९७९ मध्ये हरबंस मुखिया यांनी प्रश्न उपस्थित केला, 'भारतीय इतिहासात सरंजामशाही खरी आहे का?' मुखियाला उत्तर देताना आर.एस. शर्मा यांनी त्यांच्या 'भारतीय सरंजामशाही कशी होती?' या लेखात लिहिले आहे. मी पुन्हा एकदा

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सरंजामशाही वैशिष्ट्यांवर अधिक सूक्ष्मपणे जोर देण्याचा प्रयत्न केला. अगदी अलीकडे, सरंजामशाहीच्या लक्षणांचा अधिक शोध घेण्यासाठी भक्तीचा एक नवीन आयाम जोडला गेला आहे. यामध्ये भक्तीमध्ये जमीनदार-गुलाम संबंध जोडलेले दिसतात. परंतु, अलीकडच्या भारतीय सरंजामशाहीची मुख्य वैशिष्ट्ये म्हणजे व्यापार आणि शहरीकरणाचा न्हास, बी.डी. चट्टोपाध्याय, रणवीर चक्रवर्ती आणि जॉन एस. असा गंभीर सवाल डेल यांनी केला आहे.

१८ व्या शतकातील विवाद

प्रस्तावना

भारतीयांसाठी, अठरावे शतक हा एक असा काळ होता जेव्हा टिकणाऱ्या परंपरांचा न्हास होत होता. इतिहासात मुघल साम्राज्य इतके असुरक्षित वाटले नव्हते. अफगाण लुटारू (नादिर शाह 1739 आणि अहमद शाह अब्दाली 1748-1767), मराठा साहसी (पेशवागन) आणि इतर योद्धा शेतकरी गट (जाट, रोहिल्ला आणि शीख), आणि लष्करी नोकरशाही (मनसबदारी व्यवस्था) यांच्याकडून त्यांच्या किल्ल्यांवर वारंवार हल्ले होत होते. साम्राज्याचा अभिमान आणि मुख्य आधार, स्वतःला काहीही करण्यास असमर्थ असल्याचे समजते. आर्थिक व्यवस्था मोडकळीस आली होती आणि परिणामी उच्चभ्रू आणि सज्जन लोकांच्या राहणीमानावर आणि त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्यांवर विपरीत परिणाम झाला होता. साम्राज्य दिवाळखोर होते आणि राजकीय प्रशासन आणि आर्थिक अखंडता नाहीशी झाली होती आणि ते पुरेसे नव्हते. तैमूर घराण्याचा सर्वात मोठा अपमान म्हणजे अहमद शाह (1748-54) आणि शाह आलम (1759-1816) या दोन सम्राटांना आंधळे केले गेले आणि आलमगीर II (1754-1759) यांना उच्चभ्रू वर्गाने गटबाजीत मारले.

ज्या गतीने हे सर्व घडले ते थक्क करणारे होते. 1700 मध्ये औरंगजेबाच्या कारकिर्दीत मुघल साम्राज्य आपल्या प्रादेशिक शिखरावर होते. परंतु 1730 च्या आसपास, राजकीय कारणांमुळे त्याचे बरेच भाग प्रादेशिक राज्यांमध्ये विभागले गेले. यापैकी काही, जसे की अवधचे नवाबी किंवा बंगालचे निजामत, उत्तराधिकारी राज्ये म्हणून उदयास आले आणि इतर, जसे की मराठा आणि जाट, मुघल साम्राज्याला प्रदीर्घ आणि हिंसक विरोधाचे परिणाम होते. आणि पुढील तीस वर्षांत भारताचे राजकीय नशीब वेगळ्या दिशेने वळताना दिसते. ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनी, एक युरोपियन शक्ती, पूर्व भारतातील मोठा प्रदेश जिंकण्यात यशस्वी झाली होती आणि उपखंडातील इतर भागांवर आक्रमण करण्यासही सुरुवात केली होती. राजकीय बाबतीत मिळालेल्या या यशांच्या आधारावर कंपनी हळूहळू पण निश्चितपणे वसाहतवादी राज्य सुरू करण्याच्या दिशेने वाटचाल करत होती. हे आश्चर्यकारक बदल पाहता, त्या काळातील लोकांना त्यांचे जग उलट होत आहे असे वाटू लागले यात आश्चर्य नाही. हे बदल पाहून अनेक आधुनिक इतिहासकार अठराव्या शतकाच्या अभ्यासाकडे आकर्षित झाले आहेत आणि त्यामुळेच अठराव्या शतकाशी संबंधित अभ्यास इतिहासकारांमध्ये रोमांचक चर्चेचे केंद्र बनले आहे. यामुळे या शतकातील इतिहासलेखनात नाविन्यपूर्ण घडामोडी घडल्या आहेत. अनेक पैलूंवरील व्याख्येमध्ये लक्षणीय मतभेद आहेत, परंतु काही विषयांवर एकमत आहे. औरंगजेबाच्या धार्मिक कट्टरतेच्या धोरणामुळे मुघल साम्राज्याचा न्हास झाला हा जुना सिद्धांत आता एकमताने फेटाळला गेला आहे. औरंगजेबाला मराठा, जाट आणि काही राजपूत कुळांच्या विरोधाचा सामना करावा लागला, तर त्याला मुस्लिम उच्चभ्रू आणि अधिकाऱ्यांच्या विरोधाचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे शेवटी शाही दरबारात गटबाजी आणि संघर्ष वाढला. दुसरीकडे, अनेक शक्तिशाली राजपूत शासक साम्राज्याशी एकनिष्ठ राहिले.

18 वे शतक नैतिक अधःपतनाचे आणि सांस्कृतिक अधःपतनाचे होते हा जुना गैरसमजही नाकारला जातो. आता प्रादेशिक क्षेत्रांच्या संतुलित आणि सक्रिय सांस्कृतिक जीवनाच्या अभ्यासावर विशेष लक्ष दिले जात आहे. यापैकी अनेक प्रादेशिक राज्यांनी मुघल संस्कृतीचा वारसा पुढे नेला आणि विशिष्ट प्रदेशाच्या सांस्कृतिक वारशात समाकलित केला. लखनौ आणि हैदराबाद ही साहित्य आणि कला यांच्या संरक्षणाची आणि सांस्कृतिक विकासाची प्रमुख केंद्रे

बनली. अठराव्या शतकातील बनारस हे धार्मिक शिक्षण आणि तीर्थक्षेत्र तसेच उत्तर भारतातील बँकिंग आणि व्यापाराचे केंद्र म्हणून उदयास आले. बंगालमध्ये, नादिया हे संस्कृत शिक्षणाचे केंद्र होते आणि हिंदू कायदेशीर शिक्षणाचे दयाभाग होते आणि विष्णुपूरमध्ये प्रादेशिक वास्तुकला आणि संगीताच्या विविध शैलींचा विकास आणि भरभराट झाली. दक्षिणेतील मराठा शासकांच्या आश्रयाखाली, हाजीर हे प्रसिद्ध धार्मिक, संगीत आणि नृत्य परंपरांचे केंद्र बनले.

आज इतिहासकार मुघल साम्राज्याचा वंश आणि त्याचे परिणाम धार्मिक कट्टरता आणि काही विशिष्ट राज्यकर्त्यांच्या कमकुवतपणाचे परिणाम मानत नाहीत, परंतु एखाद्या संरचनात्मक प्रक्रियेद्वारे उद्भवलेल्या घरगुती अपयशाचा परिणाम मानतात आणि कोणत्याही वैयक्तिक अपयशाचा परिणाम मानत नाहीत. पण या शारीरिक बिघाडाची कारणे आणि स्वरूप यावर बरेच मतभेद आहेत. काही लोक ही घसरण अति-शोषक शासक वर्गामुळे उद्भवलेल्या आर्थिक संकटाचा परिणाम मानतात. काहींचा असा विश्वास आहे की येथील संपूर्ण प्रक्रियेचा परिणाम प्रादेशिक पुनरुज्जीवनात होतो ज्यामुळे शेवटी दीर्घकालीन आर्थिक वाढीस प्रोत्साहन मिळते. राज्य आणि समाज यांच्यातील बदलत्या नातेसंबंधांबद्दल वेगवेगळे स्पष्टीकरण देखील होते. आर्थिक विकासाचे नमुने आणि प्रक्रिया काय होत्या? साम्राज्य आणि स्थानिक क्षेत्रांमधील विकासांमुळे उद्भवलेल्या नफ्याच्या व्हॅटवेअरवरील पुढील वादाचा प्रश्न इ.

परंतु अठरावे शतक हे केवळ मुघल साम्राज्याचा ऱ्हास आणि प्रादेशिक राज्यांच्या मुद्रीकरणपुरते मर्यादित नव्हते. या शतकाच्या मध्यापर्यंत उपखंडात आणखी अनेक मूलभूत बदल घडत होते. याबद्दल इतिहासकारांचे अनेक स्पष्टीकरण आहेत परंतु ते एकमेकांशी सहमत नाहीत. कंपनीचे व्यवसायातून राजकीय सत्तेत झालेले परिवर्तन पाहता वादाचे अनेक क्षेत्र आहेत. दुसरे, भारतातील वसाहतवादाचे मोठे बाह्य किंवा स्थानिक परिणाम काय होते? तिसरे, त्याचे सामाजिक आणि आर्थिक परिणाम काय होते? त्यात सातत्य आणि बदलाचे प्रश्न आणि नव्या वसाहतवादी रचनेत या सर्वांचे महत्त्व काय, हे सर्व प्रश्न आपापसात गुंफलेले आहेत.

अठराव्या शतकातील प्रमुख वैशिष्ट्ये

कार्यक्षेत्रातील प्रक्रिया आणि कल्पनांची विस्तृत श्रेणी समजून घेण्यासाठी, या शतकातील खालील ठळक वैशिष्ट्ये लक्षात ठेवली पाहिजेत.

प्रथम, अठराव्या शतकाने दोन बदल घडवून आणले. प्रथम, जेव्हा मुघल साम्राज्य विभागले गेले आणि प्रादेशिक आणि अगदी लहान राज्यांमध्ये विभागले गेले. साम्राज्यात संकट, ज्याचा परिणाम झाला त्याचे विघटन झाले, हेच या बदलाचे प्रमुख कारण आहे. हे केवळ प्रादेशिक आणि सामाजिक गटांमध्ये राजकीय शक्तीचे पुनर्वितरण होते, तर दुसरा बदल खूपच खोल होता. प्लासी (1757) आणि बक्सर (1763) च्या युद्धानंतर इंग्रजी ईस्ट इंडिया कंपनीने राजकीय वर्चस्व मिळवले तेव्हा शतकाच्या मध्यभागी हे घडले. यामुळे काही नवीन बदल झाले. सर्वात मोठा बदल सागरी व्यापार संघटनेत झाला. ईस्ट इंडिया कंपनीने आता भारतावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते आणि आपले राजकीय वर्चस्व लष्करी आणि व्यावसायिक कारणांसाठी वापरले होते.

दुसरे, इतिहासकार अठराव्या शतकाकडे त्याचे परिणाम पूर्णपणे समजून घेण्यासाठी 'दीर्घ' शतक म्हणून पाहतात. नवीन व्याख्यांनुसार, या शतकातील राजकीय गतिशीलतेची बीजे 1680 च्या सुमारास मुघल साम्राज्याच्या विघटनामध्ये दिसून येतात. व 1720 नंतर प्रादेशिक राजकारणात स्थिरतेची चिन्हे दर्शवतात. 1750 पासून कंपनीच्या राजवटीत नवीन राजकीय संबंध सुरू झाले. ही प्रक्रिया 1820 पर्यंत चालू राहिली, जेव्हा जवळजवळ सर्व देशी राज्ये ब्रिटीश-शासित प्रदेशात विलीन झाली किंवा कंपनीच्या उपकंपनी करारानुसार सहयोगी बनली. अशा प्रकारे, राजकीय महत्त्वाच्या दृष्टिकोनातून, अठरावे शतक सतराव्या-अठराव्या शतकातील शेवटची दोन दशके आणि एकोणिसाव्या शतकाची पहिली तीन दशके एकत्र करते. 'दीर्घकालीन' शतक ही संकल्पना आर्थिक दृष्टिकोनातूनही फायदेशीर आहे. आता असे ठोस पुरावे आहेत की प्रदेशांमध्ये राजकीय पुनर्वसन प्रादेशिक आर्थिक पुनरुज्जीवनासह होते. काही ठिकाणी

विद्रुपीकरण झाले. इतर ठिकाणी, स्थानिक जमीनदार वर्ग आणि व्यापारी वर्ग यांच्या नेतृत्वाखाली आर्थिक प्रगती दिसून आली. लोकप्रिय धारणेच्या विरुद्ध, जे शतकाच्या मध्यापासून आर्थिक अव्यवस्थिततेवर जोर देते, आधुनिक संशोधन असे दर्शविते की क्रुम्पानी सत्तेवर आलेल्या मूळ संरचनांवर ताण असूनही, ते पूर्णपणे नष्ट झाले नाहीत. बंगालमध्येही, जिथे कंपनी राजवट सर्वात जास्त अनाहूत होती, व्यापार आणि शेतीची भरभराट झाली, जरी थोड्याशा सुधारित स्वरूपात. एकोणिसाव्या शतकाची पहिली दोन दशके अशीच परिस्थिती राहिली जेव्हा अठराव्या शतकातील समृद्धीचा संध गती हळूहळू संपुष्टात येऊ लागली.

तिसरे, एक अर्थपूर्ण दृष्टीकोन जो अलीकडे उदयास आला आहे तो भारतीय अर्थव्यवस्था आणि जागतिक अर्थव्यवस्था यांच्यातील संबंधांकडे पाहतो. हिंद महासागर हा अटलांटिक आणि पॅसिफिक महासागरांसह विस्तृत व्यापार नेटवर्कचा भाग होता आणि सुरुवातीच्या आधुनिक व्यापाराच्या युरोपीयकरणाने अठराव्या शतकात भारताच्या व्यावसायिक जीवनाचे स्वरूप आणि भविष्यावर प्रभाव टाकला. व्यापाराच्या या प्रदीर्घ कालावधीत भारताने नेहमीच वस्तू आणि सेवा पुरवल्या होत्या. ही मागणी युरोपियन व्यापाराच्या जागतिक नेटवर्कद्वारे निश्चित केली गेली. भारताच्या दृष्टीकोनातून यामध्ये बऱ्यापैकी नफा होता आणि या माध्यमातून भरपूर पैसा भारतात आला. अठराव्या शतकाला समजून घेण्याच्या दृष्टीकोनातून हे परिणाम महत्त्वाचे आहेत. मुघल आणि मुघलोत्तर काळातील सातत्य आणि वसाहतवादाच्या सुरुवातीच्या काळात त्यांनी निर्माण केलेल्या समस्या, हे लक्षात घेतले तरच समजू शकते की भारताचे व्यावसायिक जीवन आणि भांडवल हे अनेक क्षेत्रांशी निगडित होते. संबंध, ज्याचा गाभा होता आग्रा आणि दिल्लीसह, ते आफ्रिका, दक्षिण-पूर्व आशिया आणि युरोपमधून आले होते. सुरुवातीच्या वसाहतवादाच्या मध्यस्थीमुळे हे कॉर्पोरेटीकरण आणखी खोलवर गेले. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रज व्यापाराच्या देखरेखीखाली भारत आणि पश्चिम आशिया यांच्यातील संपर्क पूर्व आणि दक्षिण-पूर्व आशियाकडे वळला तेव्हा आंतर-आशियाई व्यापारातील बदलांमध्ये याचे उदाहरण दिसून येते. कारण सतराव्या शतकाच्या तुलनेत अठराव्या शतकात जगभरात आर्थिक विस्तार झाला होता (ज्याला गंभीर काळ मानला जात होता) आणि या काळात भारताचा सागरी व्यापार असाधारणपणे वाढला होता, अठराव्या शतकाला आर्थिक अलिप्ततेचे युग मानणारा कोणताही दृष्टिकोन संशयास्पद मानला जातो. जावे.

अठराव्या शतकातील वादविवाद

अठराव्या शतकात इतके महत्त्वाचे बदल इतक्या वेगाने घडून आले की जवळजवळ प्रत्येक विषयावर वेगवेगळे अर्थ निघणे स्वाभाविक आहे. व्यापकपणे सांगायचे तर, या शतकाची दोन भागात विभागणी करण्यापासून हा वाद सुरू होतो आणि वेगवेगळ्या दृष्टिकोनाचे समर्थक देखील दोन भागात विभागले जाऊ शकतात. जर आपण 1750 पर्यंत वेळ काढला तर आपल्याला दोन प्रकारची मते आढळतात - साम्राज्य-केंद्रित आणि प्रदेश-केंद्रित विचारधारा. 1750 नंतरही आपल्याला भारतीयत्व आणि युरोपीयकरण या दोन विचारसरणीचे समर्थक आढळतात. अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धाची चर्चा करताना, काही इतिहासकार मुघल साम्राज्य आणि त्याच्या संस्थांचे केंद्रस्थान आणि समाज आणि अर्थव्यवस्थेच्या प्रक्रियेतील त्याची भूमिका मध्यवर्ती मानतात. या मतानुसार साम्राज्याच्या पतनाचे भयंकर परिणाम झाले. या विचारसरणीच्या कट्टरवाद्यांच्या दृष्टीने या पतनाने देशात राजकीय अराजकता आणि अराजकता माजली. अलिकडच्या व्याख्येने ही घसरण संरचनेचा न्हास म्हणून पाहिली आहे. पण या सगळ्यातून कोणतीही निश्चित विचारधारा निघू शकली नाही. साम्राज्याच्या अधःपतनानंतर उदयास आलेल्या प्रादेशिक राज्यांवर मुघल प्रांतांप्रमाणे पूर्वीपेक्षा जास्त विकास होऊ शकला नसल्याचा आरोप आहे. ही विचारसरणी जाट, शीख आणि मराठ्यांच्या विरोधातील चळवळींना लुटारूंच्या गटापेक्षा जास्त मानते.

याउलट जे घटनांना प्रादेशिक आणि स्थानिक दृष्टिकोनातून पाहतात. साम्राज्य-केंद्रित विचारसरणीच्या विपरीत, ज्या साम्राज्याची प्रबळ भूमिका स्वीकारतात, प्रदेश-केंद्रित विचारधारा साम्राज्याच्या विविध भागांमध्ये राहणाऱ्या सामाजिक गटांवर लक्ष केंद्रित करतात. त्यांनी स्वतःचे हित साधण्यासाठी राजकीय आणि आर्थिक मार्गांची

गतीशीलता कशी बदलली. एका टप्प्यावर, मुघल प्रादेशिक राजवट मूलभूतपणे बदलली गेली, ज्यामुळे बंगाल, अवध आणि हैदराबादमध्ये स्वतंत्र राज्ये स्थापन झाली. दुसऱ्या स्तरावर मराठा आणि शीख या राजकीय शक्तींचा उदय झाला. ज्यांचा उदय मुघलांच्या विरोधात होता, परंतु त्यांनी स्थापन केलेल्या राजकीय व्यवस्थेत त्यांनी मुख्यतः मुघल प्रशासकीय पद्धती वापरल्या. या बदललेल्या प्रादेशिक संदर्भात, अधिकाऱ्यांनी मुघल अभिजात वर्गाला प्रदेशात आपली शक्ती आणखी मजबूत करण्याची संधी दिली. शिवाय, त्यांच्या कुटुंबांना आणि आश्रितांना शेतीवर मालकी हक्क प्रस्थापित करण्याची आणि सरकारी जमीन भाड्याने देण्याची संधी होती, जी हळूहळू त्यांची वडिलोपार्जित मालमत्ता बनली. क्षेत्रांतील व्यावसायिक विकासामुळे त्यांची स्थिती आणखी मजबूत झाली.

1750 नंतरच्या परिस्थितीबद्दलचे युरोपीय विचार अराजकता आणि अराजकतेने वेढलेल्या भारतावर विजय मिळविलेल्या, विस्तारवादी (प्रामुख्याने ब्रिटन) राष्ट्रांच्या वर्चस्वावर जोर देतात. हे भारतातील राष्ट्रवादी आणि मार्क्सवादी इतिहासकारांचे सर्वात प्रमुख मत आहे जे भारताच्या आर्थिक मागासलेपणाच्या कारणांवर सर्वोत्तम ऐतिहासिक दृष्टीकोन देते. अठराव्या शतकात भारतात पसरलेली अराजकता ही देशाच्या इतिहासातील एक क्षणिक पण भयंकर चूक मानते, ज्यामुळे वाढत्या राष्ट्राला परकीय सत्तेच्या अधीन करून स्वतःची वसाहत बनवली. पारंपारिक मार्क्सवादी विचारसरणी ब्रिटीश राजवटीला एक आवश्यक वाईट मानते कारण त्याने 18 व्या शतकातील सरंजामी विघटन संपवले. अलीकडच्या काही विद्वानांनी याकडे असे दिसते की जो सतत नफा, वस्तू आणि बाजाराच्या शोधात होता आणि ज्याला विशिष्ट देशाच्या प्रगतीची चिंता नव्हती. परंतु अठराव्या शतकाविषयी इतिहासकारांमध्ये काही सामान्य समजूती आहेत. पहिली म्हणजे सुव्यवस्था आणि स्थिरता केवळ सार्वत्रिक राजकीय व्यवस्थेतच असू शकते आणि ही स्थिरता अठराव्या शतकात संपुष्टात आल्याने, या काळात अराजकता, अराजकता आणि अधोगती आली. दुसरे, या शतकात खंडितपणा आला हे सर्वांनी मान्य केले आहे. दोन्ही विचारसरणीच्या समर्थकांनी ब्रिटीश शासन मूलभूत मानले

परकीय आणि इतर स्थानिक व्यवसाय आणि जे भारतीय शासन किंवा संस्कृतीपासून दूर आहे ते परकेपणा मानले जाते. दुसरीकडे, भारतीय दृष्टीकोन वसाहतवादाचा हा संक्रमणकालीन काळ भेदभावपूर्ण मानतो. ब्रिटीशांच्या वाढत्या सामर्थ्याला विजय आणि अधीनतेची एकतर्फी प्रक्रिया मानण्याऐवजी ते पूर्वेला (विशेषतः ब्रिटीश) भारताशी दीर्घकालीन संबंध ठेवतात. परकीय राजवटीची सक्ती भारतावर लादण्याऐवजी भारतीय समाजातील परिस्थितीने ब्रिटिश राजवटीला कसे प्रोत्साहन दिले यावर भर दिला जातो. या युक्तिवादानुसार, महानगरीय हितसंबंधांबरोबरच, भारतातील ब्रिटिश राजवट निश्चित करण्यात भारतीय घटकांचाही हातभार होता. भारतीय दृष्टीकोन असणारे अठराव्या शतकाला केवळ अराजकतेने भरलेला काळ मानत नाहीत; त्यांच्या मते, मुघल साम्राज्याच्या 'उत्तराधिकारी' राज्यांनी भारताला राजकीय स्थैर्य प्रदान केले. भारवाडी साम्राज्याच्या विघटनाला आर्थिक प्रतिगमन मानत नाहीत; त्यांचा असा विश्वास आहे की भारताची व्यावसायिक आणि लष्करी कार्यक्षमता अठराव्या शतकातही अबाधित राहिली आणि कंपनीने त्याचा उपयोग आपल्या फायद्यासाठी केला. या अनधिकृत प्रवेशाला एकीकडे स्थानिकांचा तीव्र विरोध होता, तर दुसरीकडे भारतातील ब्रिटिश राजवटीच्या यशात स्थानिक घटकांचा विशेष वाटा होता. ब्रिटीश राजवट भारतीय प्रशासकीय व्यवस्था, कृषी-व्यापार व्यवस्था आणि मानवी संसाधनांच्या कार्यक्षमतेच्या आदर्शांवर आधारित होती, परंतु ती आपल्या हेतूसाठी अनुकूल होती. भारतीय दृष्टिकोनानुसार, अठरावे शतक हे कुठलेही स्थिरता दर्शवत नाही, उलट एक खोल सातत्य आहे ज्यामध्ये पूर्वीपासून असलेल्या संस्था आणि संरचना शाबूत होत्या. जरी त्यांचे स्वरूप बदलले आणि व्यवसाय प्रक्रिया सर्वत्र विस्तारली. या मताचा प्रचार करणाऱ्यांना अनेकदा विसंगतपणे 'केंब्रिज स्कूल' असे संबोधले जाते कारण त्यांच्यापैकी बरेचसे अमेरिकेत आहेत आणि अनेक भारतीय इतिहासकारांचाही असाच दृष्टिकोन आहे. एकंदरीत त्यांना 'रिव्हिजनिस्ट' इतिहासकार म्हटले गेले आहे.

मुघल साम्राज्य, त्याचा ऱ्हास आणि अठराव्या शतकाची सुरुवात

मुघल साम्राज्याच्या पतनाबद्दल बरेच काही लिहिले गेले आहे. आधी म्हटल्याप्रमाणे, नैतिक पतन, कमकुवत राज्यकर्ते आणि सांप्रदायिक धोरणाचा सिद्धांत गांभीर्याने घेण्याची गरज नाही कारण ते अनुभवाने उभे राहत नाहीत. नंतरच्या काळात फारुखसियारसारख्या मुघल शासकांनी ही घसरण थांबवण्याचा प्रयत्न केला. या राजांनी आपल्या जबाबदाऱ्या पार पाडल्याचा कोणताही पुरावा आपल्याला आढळत नाही, परंतु घटना इतक्या वेगाने घडत होत्या की त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे कोणत्याही एका व्यक्तीला शक्य नव्हते. इतर शाळा वेगाने विघटित होत असलेल्या संरचनेवर, साम्राज्याच्या आर्थिक आणि सरंजामशाही व्यवस्थेतील संकटावर लक्ष केंद्रित करतात, ज्यामुळे प्रशासन धोक्यात येते. या विषयावर विस्तृत लिखाण केले आहे. याबाबतीत इरफान हबीबचे युक्तिवाद सर्वाधिक प्रभावी ठरले आहेत. हबीबचा असा विश्वास आहे की एकीकडे, अर्थव्यवस्थेचा विस्तार करण्याची क्षमता स्वतःमध्येच मूलभूतपणे मर्यादित होती. मुघल अर्थव्यवस्थेची प्रवृत्ती शेतकऱ्यांकडून शक्य तितकी अतिरिक्त रक्कम काढण्याची होती. यामुळे उच्चभू वर्ग, जमीनदार आणि शेतकरी यांच्यात त्रि-ध्रुवीय संघर्ष निर्माण झाला. हा संघर्ष लवकरच इतका वाढला की त्यावर नियंत्रण ठेवणे किंवा थांबवणे अशक्य झाले. सतीश चंद्राच्या मते, साम्राज्याच्या ऱ्हासाचे मुख्य कारण म्हणजे राज्य अधिकाऱ्यांची जहागीर व्यवस्थेची कार्यक्षमता राखण्यात असमर्थता, ज्यामुळे गट-गटांमध्ये तीव्र संघर्ष निर्माण झाला. त्याच प्रवाहात अतहर अलीच्या मते जहागीरांची अत्यंत कमतरता हे या घसरणीचे प्रमुख कारण होते. औरंगजेबाच्या दक्षिण मोहिमेमुळे जमीन वाटपासाठी इच्छुकांच्या संख्येत मोठी वाढ झाली होती, त्यामुळे जहागीर व्यवस्था कोसळली. त्यात जॉन रिचर्ड्स यांनी विशेष सुधारणा केली होती. ते म्हणाले की दक्षिणेत बे-जहागिरीची (जहागीरशिवाय) कोणतीही समस्या नाही कारण त्या प्रदेशात जमीन वाटप पद्धत होती.

कोणतीही कमतरता नव्हती. पण समस्या होती ती स्थानिक उच्चभू वर्गाने योग्य यंत्रणा उभारण्याची. डेक्कानमध्ये योग्य कारभार प्रस्थापित करणे ही साम्राज्याची मुख्य समस्या होती. साम्राज्य बळकट करण्यात अयशस्वी झाल्यामुळे परिस्थिती गंभीर बनली. हे अपयश विशेषतः मुघल साम्राज्याच्या स्थानिक उच्चभू शेतकरी वर्गाला योग्यरित्या सामावून घेण्याच्या असमर्थतेमुळे होते, ज्यामुळे साम्राज्यात फूट पडली.

मार्शल हॉजसन एक मनोरंजक युक्तिवाद सादर करतात. ओटोमन, सफाविद आणि मुघल ही तीन मुस्लिम साम्राज्ये एकाच धर्माचे पालन केल्यामुळे यशस्वी झाली असे नाही, तर त्यांच्या यशाचे मुख्य कारण म्हणजे दारुगोळ्याचा योग्य वापर हे होते. त्यांच्या कमकुवतपणाचे आणि अधोगतीचे मुख्य कारण म्हणजे ते पश्चिम गोलार्धातील युद्धक्षेत्रातील बदलत्या नवीन तंत्रज्ञानाचा यशस्वीपणे अवलंब करू शकले नाहीत. हाच तर्क भारतालाही लागू होतो का? अलीकडेच इक्तिदार आलम खान यांनी दारुगोळा, केंद्रीकरण आणि प्रतिकार यांच्यातील एकाचवेळी सुसंगततेकडे आमचे लक्ष वेधले आहे. बंदुका, तोफ आणि दारुगोळा यांनी साम्राज्याच्या सामर्थ्याला चालना दिली, तर त्यांचा उपयोग शक्तिशाली प्रजाजनांनी स्वतःला सशस्त्र करण्यासाठी आणि राज्याच्या हस्तक्षेपाचा प्रतिकार करण्यासाठी केला. तत्कालीन परिस्थितीत हे महत्त्वाचे तांत्रिक ज्ञान सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचण्यापासून रोखणे अशक्य होते. त्यामुळे, दारुगोळा आणि शस्त्रास्त्रांवर राज्याचे एकमात्र नियंत्रण हे तत्त्व यशस्वी ठरले नाही कारण जमीनदार, चौधरी आणि प्रमुख शेतकरी गटांकडे मोठ्या प्रमाणावर सशस्त्र सेना होती. मराठा, शीख आणि जाट यांच्याशिवाय ग्रामीण भागातील प्रतिष्ठित लोकांकडेही बंदुकांचा मोठा साठा होता. हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे की या लोकांकडे त्यांच्या समाजात/जातीतील उच्च स्थानामुळे काही पारंपारिक बहुमत आणि अधिकार होते. याच्या मदतीने ते गरज पडल्यास त्यांच्या सैन्याची संख्या वाढवू शकत होते, जे त्यांनी अनेकदा केले. मुघल सैन्याकडे मोठ्या प्रमाणात लष्करी साहित्य असले तरी त्यांना स्थानिक सरदारांकडून नेहमीच धोका असायचा कारण ग्रामीण भागात त्यांचे स्थान त्यांना अनुकूल होते. अठराव्या शतकापर्यंत, लष्करी तंत्रज्ञान राज्य आणि स्थानिक सरदारांना सारखेच उपलब्ध होते, कारण एकीकरणाची लाट संपूर्ण ग्रामीण भागात पसरली होती. स्टुअर्ट गॉर्डनने अठराव्या शतकात मराठ्यांनी युरोपियन

लोकांचाही समावेश असलेल्या अतिशय मोठ्या आणि मोटली लष्करी कामगार वर्गाचा कसा वापर केला हे दाखवून दिले आहे.

मुघल साम्राज्याचे पतन समजून घेण्यासाठी दीर्घकालीन आणि अल्प-मुदतीचा (संयुक्त) दृष्टीकोन आवश्यक आहे. दीर्घकालीन दृष्टीकोन असा आहे की मुघल साम्राज्याने सत्तेच्या केंद्रीकरणासाठी अनेक संस्थांचा पाया घातला, परंतु दुर्दैवाने यामुळे साम्राज्याच्या संस्थात्मक आणि आर्थिक प्रणालींमध्ये वेळोवेळी संकटे आली, ज्याचे मुघल शासक प्रभावीपणे निराकरण करू शकले नाहीत. उदाहरणार्थ, सरकार जमीन महसूल मूल्यांकन (जमा) आणि वास्तविक कर संकलन (सिद्धी) यांच्यात समन्वय स्थापित करू शकले नाही. त्याचप्रमाणे, ग्रामीण भागातून महसूल पाठवण्यातील तोटा 20 टक्क्यांनी कमी करण्यात ते सक्षम असल्याचे सिद्ध झाले नाही. मुघल साम्राज्यात देखील स्थानिक उच्चभ्रू आणि सरकार यांच्याशी समेट करण्याची संरचनात्मक असमर्थता होती. दोघेही कायम विरोधाच्या स्थितीत होते. निश्चितच अधूनमधून दोघांमध्ये पुन्हा जुळवाजुळव होण्याची उदाहरणे आहेत. उदाहरणार्थ, अकबराचे राजपूत धोरण. परंतु त्याचा प्रभाव संपूर्ण राजपुतानापर्यंत पसरला नाही, किंवा तो सर्व राजपूत राजवंशांसाठीही नव्हता किंवा तो राजकीय संघर्ष थांबवू शकला नाही. साम्राज्यात पसरलेल्या छोट्या जमीनमालकांशी कोणतेही व्यावहारिक संबंध प्रस्थापित करण्यात सरकारच्या असमर्थतेने, ज्यामध्ये दोघेही सहमत होऊ शकतात, समस्या आणखी वाढवल्या. मावसत आणि झोरतलाब भाग (जे क्षेत्र नेहमी बंडखोर राहिलेले आहेत) हे पर्यटन क्षेत्राला लागून होते. या दीर्घकालीन संरचनात्मक समस्या होत्या.

दख्खनमधील संकट आणि उत्तर भारतातील गंगा-यमुना दोआब प्रदेशातील जाट आणि मेवाती आणि पंजाबमधील शीख यांच्या दीर्घकालीन विरोधी आंदोलनाच्या रूपाने अल्पकालीन समस्या उद्भवली. या निषेधाने विशेषतः गंभीर स्वरूप धारण केले. पूर्व भारतासारख्या भागात, जेथे व्यापार आणि वाणिज्य विशेषतः सतराव्या शतकात विस्तारले होते, खंडणी गोळा करणे कठीण होते कारण जमीनदारांनी महसूल व्यवस्थेच्या हलगर्जीपणाचा पुरेपूर फायदा करून घेतला. साम्राज्याच्या राजकीय स्थिरतेत कोणताही बदल झाला नसला तरी त्यामुळे आर्थिक अडचणी वाढल्या. यासोबतच आणखी दोन आशियाई साम्राज्यांमध्येही संकट निर्माण झाले, ज्यामुळे भारत आणि पश्चिम आशिया यांच्यातील व्यावसायिकदृष्ट्या फायदेशीर संबंध तुटला. एका विचारसरणीच्या मते, यावेळी मुघल साम्राज्याचे प्रसिद्ध बंदर असलेल्या सुरतला ज्या आर्थिक अडचणींना तोंड द्यावे लागले त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे या साम्राज्यांचा न्हास.

अल्प-मुदतीच्या संकटांमुळे पूर्व-अस्तित्वात असलेल्या राज्यांच्या गरजा आणि स्थानिक अनिवार्यता यांच्यात दीर्घकालीन संघर्ष वाढला ज्याने साम्राज्याला गुडघे टेकले. येथे सांगायचे आहे की, मुघल साम्राज्याच्या केंद्रीकरण आणि विकेंद्रीकरणाच्या अंतर्गत प्रक्रिया आणि संकटे समजून घेण्यासाठी, केंद्र आणि स्थानिक क्षेत्रांमधील सतत बदलणारे आणि तडजोड केलेले संबंध आणि त्यांच्यातील सतत तणाव लक्षात ठेवावे लागेल. उच्चभ्रू वर्ग आणि स्थानिक सरदार. हे संबंध राज्यांच्या आदेशांद्वारे कधीही निर्धारित केले जाऊ शकत नाहीत; ते नेहमीच उलगाडत आणि बदलत असतात. तडजोडीच्या राजकीय संबंधांवर आधारित संस्था म्हणून मुघल साम्राज्याचे विश्लेषण केले तर त्यात गतिमानता दिसून येईल आणि या गतिमानतेने साम्राज्याच्या विविध भागात विविध सामाजिक गटांना एकत्र येण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. हे साम्राज्याच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये प्रचलित असलेल्या विविध सामाजिक कॉन्फिगरेशनचे स्पष्टीकरण देऊ शकते. केंद्र आणि राज्यांमधील बदलत्या संबंधांमुळे प्रदेश आणि केंद्र यांच्यातील परस्परसंबंधही दिसून येतात. साम्राज्याने केंद्रीकरणाचा जितका प्रयत्न केला, तितकाच प्रादेशिक पक्षांना फायदा झाला, त्यांनी केंद्रीकरणाची ही प्रक्रिया स्वीकारली आणि त्याचा फायदा झाला. महसूल व्यवस्थेद्वारे साम्राज्याने संपत्ती जमा केल्याने स्थानिक गटांनी त्यावर अतिक्रमण करण्याची प्रवृत्ती निर्माण केली, ज्यामुळे एकीकडे परस्पर संघर्ष वाढला, तर दुसरीकडे अधिकाधिक संपत्ती जमा करण्याची त्यांची प्रवृत्ती बळकट झाली.

प्रादेशिकीकरण प्रक्रिया

जर आपण साम्राज्याचा प्रदेश-केंद्रित दृष्टीकोन स्वीकारला तर त्याच्या अधःपतनाची पर्यायी रूपे दिसून येतात. फारसी भाषेतील स्रोत देखील साम्राज्याच्या विकेंद्रित आणि नाजूक पैलूंचे वर्णन करतात. उदाहरणार्थ, 'आद्री विक फितना' हा सिद्धांत मांडताना ते म्हणतात की राज्यव्यवस्था आतून सतत विध्वंसक होत होती आणि गटबाजी आणि केंद्रापसारक शक्ती केंद्रापासून सतत विभक्त होत होत्या. स्टीफन ब्लेक यांनी मुघल व्यवस्थेचे पितृसत्ताक-नोकरशाही असे केलेले वर्णन हा त्याचा आणखी एक पैलू आहे. याचा अर्थ असा होतो की मुघल नेहमीच घट्ट दोरीवर चालत होते, मोठ्या प्रमाणात वैयक्तिक (देशभक्ती) आणि एक उच्च सैन्यीकृत आणि केंद्रीकृत पैलू संतुलित करण्याचा प्रयत्न करीत होते. यामुळे एक विचित्र विसंगती निर्माण झाली आणि एम.एन. पियर्सन म्हणतात, मुघल शासक पितृसत्ताक, अत्यंत वैयक्तिक शासन आणि त्यांच्या लष्करी आकांक्षा यांच्यातील अंतर भरून काढू शकले नाहीत. आपल्या सैन्याला यशस्वी करण्याच्या प्रयत्नात, तो स्वतंत्र लष्करी नोकरशाही व्यवस्था स्थापन करू शकला नाही. मुझप्फर आलम दाखवतो की स्थानिक उच्चभ्रू वर्ग या राजकीय प्रक्रियेला आतून कसे खीळ घालून आपली स्थिती मजबूत करत राहिला. आता आपण पाहतो की मुघल राज्यातून माघार घेण्यासाठी अनेक दबाव होते. यामध्ये केंद्रातील गटबाजीपासून ते स्थानिक आणि प्रादेशिक उच्चभ्रूंनी स्वतःला बळकटी देण्यापर्यंतचा समावेश होता. या वर्गांचे स्वरूप सर्वत्र आहे ती तशीच नव्हती. अवधचे लोक समाजाच्या उच्च वर्गातील (अश्रफ) होते, इतरत्र काही खालच्या वर्गातील घटक होते जसे की जाट, पंजाबमधील शेतकरी किंवा बंगालमधील स्थायिक क्षेत्राच्या काठावर सदगोप जमीनदार. यामध्ये सावकार आणि व्यापाऱ्यांची विशेष भूमिका होती. काही पैसे देऊन खर्चाची जबाबदारी घेत असत. ही विविधता अठराव्या शतकातील नवीन प्रादेशिक अभिजात वर्गांचे मुख्य वैशिष्ट्य होते, जी आपल्याला बहु-ध्रुवीय तणावाच्या हल्ल्यामुळे त्रासलेली व्यवस्था दर्शवते. हे संकट गटांच्या भीतीच्या पुनरुत्थानामुळे उद्भवले होते की C.A. बेली 'विविध लष्करी, व्यावसायिक आणि राजकीय कंत्राटदारांना' संबोधित करते. ज्यांनी एकत्र येऊन मुघल साम्राज्याच्या वाढत्या व्यापार आणि उत्पादनाचा फायदा घेतला. या वाढीचा अर्थ घट होत नाही. याचा अर्थ वरच्या थराच्या सामाजिक विस्थापनाबरोबरच काही जुन्या संस्थांची जागा नव्या संस्थांनी घेतली आणि काहींची पुनर्रचना झाली.

अठराव्या शतकातील राजकीय प्रक्रियांवरील अलीकडील अभ्यासात तीन प्रकारच्या शासन पद्धतींकडे लक्ष वेधले आहे. यापैकी पहिली मुघल प्रशासकीय व्यवस्थांच्या प्रतिकृती होत्या. अवध आणि बंगालचे नवाब हे केवळ नावापुरतेच मुघल सुभेदार होते आणि त्यांनी उत्तराधिकारी म्हणून या प्रांतांवर राज्य केले. त्यांनी मुघलांनी सुरू केलेल्या प्रथा आणि प्रथा स्वीकारल्या. दुस-या वर्गात मुघल साम्राज्याशिवाय मूळ असलेल्या राज्यांचा समावेश होता. यामध्ये मराठा, जाट आणि शीख राज्यांचा समावेश होता, ज्यांच्या वसाहतीकरणाने नवीन व्यवस्था स्थापन केल्या ज्यामुळे मुघल साम्राज्याला खरा आणि सतत धोका निर्माण झाला. तिस-ऱ्या श्रेणीत येणाऱ्या संरचनांना अत्यंत राजकीय महत्त्व होते. त्यात मुस्लिम, हिंदू आणि आदिवासींचा प्रभाव असलेली अनेक स्थानिक क्षेत्रे होती जी अर्ध-स्वतंत्र राज्यांच्या सीमेवर होती. जाट जमीनदारांनी गंगा-यमुना दोआब प्रदेशातून बाहेर काढलेल्या, राजपूत राजवंशांनी पश्चिमेकडील गुजरातपासून उत्तरेकडील अवधपर्यंत विजय, स्थलांतर आणि सेटलमेंटद्वारे छोटी राज्ये स्थापन केली. रोहिलखंड आणि भोपाळमधील अफगाण सरदारांनी दक्षिण-पश्चिम सीमेवर विजय, करार शेती (इजारा) आणि व्यापाराद्वारे आपली राज्ये स्थापन केली. बनारस राज आणि बंगालमधील बरदवान आणि कासिम बाजार येथील जमीनदारांनी आपली राज्ये कृषी वसाहतवाद, कंत्राटी शेती (इजारा) आणि व्यापाराद्वारे संघटित केली. भारताच्या उत्तर-पूर्व सीमेवरील अहोम राजांनी 1680 च्या सुमारास मुघल साम्राज्याचा उदय रोखला. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला इंग्रजांचे आक्रमण होईपर्यंत या हिंदू घराण्याच्या राजांनी आसाम स्वतंत्र ठेवले.

1760 च्या सुमारास म्हैसूरमध्ये दक्षिणेतील राजेशाहीवाद्यांची एकमेव मोठी संख्या होती. डेव्हिड लॅडन सांगतात की त्याआधीची परिस्थिती अशी होती की तेलुगू भाषिक नायकांनी छोटी राज्ये निर्माण केली होती आणि ते विजयनगर राज्याच्या अंतर्गत होते आणि त्यांच्या पतनानंतर स्वतंत्र झाले होते. यापैकी बरेच पलायककर किंवा पोलिगर होते ज्यांनी

नायक क्षेत्रांवर राज्य केले, जे मंदिरांवर आधारित होते आणि ज्यांचे मोठ्या प्रमाणात सैन्यीकरण होते. मलबार किनाऱ्यावर किनारी राज्ये आणि जमीनदार घरे यांच्यात द्वैध कराराचे संबंध होते, ज्यांनी व्यापार, जमीन आणि श्रम यातून होणारा नफा परस्पर वाटून घेतला. म्हैसूरच्या आक्रमणानंतर हैदर अली आणि टिपू सुलतान यांच्या कारकिर्दीत या प्रदेशात अनाहूत राजेशाही सुरू झाली.

या प्रादेशिक राज्यांचे स्वरूप कसे 'मुघल' होते?

प्रादेशिक सरकार आणि प्रशासनाच्या अलीकडील अभ्यासातून असे दिसून येते की अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात उत्तर भारतात होत असलेल्या राजकीय बदलांमुळे या प्रदेशांमध्ये मुघलांनी स्थापन केलेल्या राजकीय व्यवस्थेत फारसा अचानक बदल झाला नाही. बंगाल, हैदराबाद आणि अवध या मुघल प्रदेशांचे स्वतंत्र राज्यांमध्ये रूपांतर होण्याची चिन्हे औरंगजेबाच्या राजवटीच्या शेवटच्या वर्षात झालेल्या बदलांमध्ये दिसून येतात, ज्यामुळे दीर्घकालीन बदल आणि सत्तेचे तुकडे झाले. उत्तराधिकारी राज्यांचे राज्यकर्ते जे मुघलांनी नेमलेले नाममात्र राज्यपाल होते, जसे की दख्खन, अवध आणि बंगालचे नवाब. शाही दरबारातील अनेक सांस्कृतिक मूल्ये आणि प्रथा त्यांनी आपल्या राजधानीत आणल्या आणि त्यांचा प्रचार व प्रसार केला. या राज्यांमध्ये मुघल शासन पद्धती वापरण्यात आली. ज्यांची राजवट इंग्रजांच्या मदतीने चालवली जात होती, त्या अर्काटच्या नवाबांनीही त्यांच्या प्रदेशात प्रथमच मुघल शासन पद्धतीची तत्त्वे वापरली. मराठ्यांनी त्यांच्या क्षेत्रांवर स्वतंत्र सार्वभौमत्व बजावले असले तरी त्यांनी मुघलांची जमीन महसूल व्यवस्थाही स्वीकारली. त्यांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना वेगवेगळ्या नावांनी संबोधले ही दुसरी बाब आहे. शिखांनी मात्र खालसा सारख्या सामुदायिक संघटना स्थापन केल्या होत्या, ज्या मुघलांच्या दाव्यांना तीव्र विरोध करत होत्या. परंतु त्यांनी मुघल तत्त्वांच्या आधारे महसूल गोळा केला आणि त्यांनी सुरू केलेल्या जहागीर पद्धतीच्या आधारे त्यांनी मोठ्या भूखंडांचे हस्तांतरण केले. शासनाची अधिकृत भाषा पर्शियन राहिली आणि या सर्व राज्यांमध्ये तिचे महत्त्व उच्चस्तरीय प्रशासन आणि संस्कृतीच्या उच्च क्षेत्रात राहिले.

पण त्यातही मोठे फरक होते. या राज्यांनी आपापल्या प्रदेशात मुघल संस्थांनाचा अवलंब नक्कीच केला, परंतु त्यांनी मुघल राजवटीच्या आदर्शांवर आपली सत्ता स्थापन केली नाही. त्यांनी मुघल तत्त्वांचा वापर केला परंतु अत्यंत मर्यादित स्वरूपात आणि त्यांच्या आवडीनुसार त्यांचे रूपांतर केले. त्यांच्यामध्ये अनेक प्रमुख फरक होते.

प्रथम, बहुतेक प्रादेशिक नवाबी राज्ये मुघल उच्चभूमी स्थापन केली असूनही, त्यांनी या प्रथेकडे, म्हणजे जहागीरदारी पद्धतीकडे, मोठ्या संशयाने पाहिले, जरी या प्रथेतूनच त्यांना सत्ता मिळाली. या कारणास्तव, सर्व सुभेदारांनी एकतर त्यातील मूलभूत घटक सोडले किंवा त्यांच्या दृष्टीनुसार त्यात आमूलाग्र बदल केले. बंगालमध्ये मुर्शिद कुली खानने राज्याने दिलेल्या सर्व जहागीर परत घेतल्या आणि त्यांचे मालक ओरिसात पाठवले. अवधमध्ये जहागीरदारी पद्धतीची रचना अबाधित राहिली, परंतु मोठ्या जहागीरदारांचे विघटन करून पुन्हा छोट्या भूधारकांना वाटप करण्यात आले. नवाबांनी जहागीरदारांवर (अमिल) कडक नजर ठेवली. हैदराबादमध्ये दफ्तदार आणि तालुकदार यांसारखे अधिकारी नेमून जहागीरदारांची शक्ती कमी करण्यात आली कारण हे अधिकारी थेट नवाबांच्या अधीनस्थ होते. दुसरे म्हणजे, राज्यांमध्ये अधिकाऱ्यांचे प्रशासकीय आणि आर्थिक अधिकार वेगळे ठेवण्याची प्रथा रद्द करण्यात आली. बंगालमध्ये मुर्शिद कुली खान आणि दख्खनमधील असफ जाह यांनी दिवाण आणि सुभेदार या दुहेरी कार्ये आत्मसात केली, तर अवधमध्ये बुरहान-उल-मुल्क यांनी सुभेदारी आणि फौजदारी या उच्च पदांचा समावेश केला.

दुसरे म्हणजे, आर्थिक व्यवस्थापनाच्या कार्यक्षेत्रात मोठी विविधता होती आणि राज्यांच्या आकारमानात कितीही फरक असला तरी तो सर्वव्यापी होता. या राज्यांचे मुख्य आर्थिक उद्दिष्ट रोखीने जमीन महसूलाचे मूल्यांकन आणि संकलन हे होते, ज्याचे व्यवस्थापन आणि अंमलबजावणी राज्य-नियुक्त पगारदार अधिकारी किंवा मध्यस्थ जमीनदारांच्या ऐवजी मक्तेदारी (भाडेकरू शेतकरी) यांना देण्यात आली होती. अठराव्या शतकात मक्तेदारीची प्रथा, जी मुघलांना अत्यंत अन्यायकारक वाटली, ती भारतभर पसरली. कर शेतीचा विस्तार जमीन महसूल (व्यापारी माल)

च्या पलीकडे देखील केला जातो ज्याचा वापर बिगर कृषी कर (साईर) आणि विविध प्रकारच्या सार्वजनिक पोस्ट गोळा करण्यासाठी केला जातो. पारंपारिकपणे, इतिहासकारांनी मक्तेदारीला विनाशकारी घटक मानले आहे, परंतु हे मत ज्या पुराव्यावर आधारित आहे ते निर्णायक नाही. दिलबाग सिंग यांनी राजस्थानमधील या पद्धतीचा अभ्यास केला आहे आणि त्यांना असे आढळून आले आहे की इजारा कराराची गणना निश्चित महसुलावर (संकलन जे अनेकदा वास्तवापासून दूर होते) वर आधारित नाही तर गेल्या पाच-सात वर्षांच्या वास्तविक महसूल संकलनावर (साध्य) आहे. वर आधारित होते. यामुळे आपोआपच कठोर महसूल थांबला असता, परंतु या प्रथेतही त्रुटी होत्या. अवध आणि बनारसच्या अभ्यासातून हे स्पष्ट झाले आहे की मक्तेदारी अंतर्गत महसूल वाढला ज्यामुळे राज्याला फायदा झाला परंतु प्रशासनाशी संबंधित खर्च कमी झाला. यामुळे विविध श्रेणीतील लोकांना राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली. समृद्ध जमीनमालकांनी जमीन भाडेतत्त्वावर घेऊन त्यांचे होल्डिंग वाढवले आणि इतर श्रीमंत लोक देखील शेती व्यवस्थापनात भाग घेत होते, एकतर स्वतः जमीन भाडेतत्त्वावर घेऊन किंवा अधिक सामान्य होते, आधीच कामात गुंतलेल्यांना गहाण देऊन. 18 व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत, इजारा प्रणाली करमंडल प्रदेशात पूर्णपणे पसरली होती, या शेतांसाठी बोली लावण्यात जमीनदार आणि लष्करी उच्चभ्रू आघाडीवर होते.

यामुळे मुघल प्रथा आणि नवीन प्रथा यातील तिसरा फरक लक्षात येतो. संपूर्ण प्रादेशिक राज्यांमध्ये, त्यांचा आकार किंवा भौगोलिक स्थान विचारात न घेता, असे म्हणता येईल की राज्य आणि श्रीमंत वर्ग यांच्यात खोल संबंध प्रस्थापित झाला होता. कॅरेन लिओनार्डच्या मते, मुघल साम्राज्याचा ऱ्हास प्रादेशिक आणि स्थानिक पातळीवर महसूल संकलनात बँकिंग कंपन्यांच्या वाढत्या प्रभावामुळे झाला. अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात हे योगदान आणखी वाढले. 1750 पर्यंत, बँकर्सचे जमीन महसूल संकलनावर पूर्ण नियंत्रण होते कारण तेच कर्ज किंवा रोख रक्कम देत होते. दुसरे म्हणजे त्यांनी दिलेल्या पैशाने लोक मक्तेदार बनू शकले. त्यांचे एजंट गावोगावी फिरून त्यांना सुरक्षा किंवा गहाण म्हणून दिलेल्या जमिनीमधून महसूल गोळा करत. संपूर्ण भारतामध्ये, नवीन राजकीय व्यवस्थेचा सर्वाधिक फायदा श्रीमंत व्यापारी आणि सावकारांनी केला. आणि 1760 पर्यंत, हे मर्चंट बँकर्स अनेक लहान राज्यांमध्ये प्रबळ राजकीय गट बनले होते. बंगालसारख्या मोठ्या राज्यांमध्ये, उच्चभ्रू व्यापाऱ्यांना मीठ आणि सॉल्टपेट्रेसारख्या वस्तूवर मक्तेदारी दिली गेली आणि सॉल्टपेट्रे उत्पादक क्षेत्रांवर राजकीय वर्चस्व मिळवले. हे पुनर्वसन का झाले? स्थायी प्रादेशिक केंद्रांनी बँकिंग भांडवल आकर्षित करण्यास सुरुवात केली. बँकर्स विशेष मुघल क्षेत्रापासून दूर फरूखाबाद, लखनौ, मुर्शिदाबाद, पाटणा आणि बनारस सारख्या भागात स्थलांतरित होऊ लागले, जिथे त्यांनी राज्यकर्ते आणि मक्तेदारी यांना कर्ज देण्यास सुरुवात केली आणि महसूल गोळा करण्याऐवजी त्यांना पाठवलेल्या महसुलाच्या रकमेवर हमी म्हणून हुंडी मिळाली. प्रशासन. ते भारताच्या राजधानीत किंवा आवश्यक असलेल्या इतर कोणत्याही ठिकाणी उपलब्ध होते. गुजरात, राजस्थान आणि पश्चिम डेक्कनमध्ये, जेथे राजकीय अस्थिरता होती, व्यापाऱ्यांनी लवकरच खर्च वाचवण्यासाठी आणि संरक्षणासाठी पर्यायी मार्ग शोधले. जेव्हा मुघल मराठ्यांपेक्षा कमकुवत झाले तेव्हा व्यापारी आणि बँकर सुरतहून इतर शहरांमध्ये गेले. बरेच लोक पेशव्यांची राजधानी असलेल्या पूना येथे गेले, अनेकांनी बडोद्यासारख्या शहरांमध्ये स्थलांतर केले जे मराठा संघात होते. त्या काळात प्रादेशिक राजकारणात विशेष भूमिका बजावणाऱ्या युरोपीय कंपन्यांना, विशेषतः ब्रिटीशांना कर्जाचे व्यवहार लवकरच विस्तारले.

चौथा फरक म्हणजे युरोपीय लोक, विशेषतः ब्रिटीश, हळूहळू पण निश्चितपणे भारताच्या राजकीय जीवनात कपटीपणे कसे प्रवेश करू लागले. अठराव्या शतकातील भारतीय इतिहासकारांनी लक्षपूर्वक अभ्यास केलेला हा एक महत्त्वाचा निकाल आहे. अठराव्या शतकाच्या मध्यातील घटना एकाकी समजू शकत नाहीत. युरोप आणि भारत यांच्यातील अंतरापूर्वी ऐतिहासिक दृष्टीकोनातूनच हे चांगले समजू शकते. जरी हा इंटरफेस मुख्यतः व्यापार व्यवहारांवर आधारित असला तरी, भारतीय राज्यकर्ते युरोपियन शक्तींच्या उभयचर आणि जमिनीवरील लष्करी पराक्रमाशी अपरिचित नव्हते. मुघल सैन्याच्या शस्त्रास्त्रांमध्ये आणि तोफांमध्ये अनेक युरोपीय लोक कामाला होते. अठराव्या शतकात परिस्थिती बदलू लागली कारण मोठ्या प्रादेशिक राज्यांनी युरोपीय पद्धतीने शिस्तबद्ध आणि सशस्त्र पायदळ

राखण्यास सुरुवात केली, कारण पी.जे. मार्शल म्हणतात, युरोपियन लोकांनी "ज्या राज्यांवर पैशाने सेवा खरेदी करायची होती त्यांच्यावर आक्रमण केले."

त्याची संपूर्ण अभिव्यक्ती 1740 च्या आसपास पाहिली जाऊ शकते. त्या काळात एका बाजूला अवधचा नवाब अन्वरुद्दीन खान आणि त्याचा मुलगा महमूद अली वालाजा आणि दुसऱ्या बाजूला चंदा साहेबांच्या नेतृत्वाखाली दख्खन, नवायती येथील प्रमुख सत्ताधारी कुटुंबे होती. 1740 मध्ये लढाई सुरू झाली. ब्रिटीश आणि फ्रेंचांनी या लढ्यात भाग घेतला आणि राज्य उभारणीच्या प्रादेशिक राजकारणात स्वतःची स्थापना केली.

इंग्रजांनी वालाजाला साथ दिली तर फ्रेंचांनी चंदा साहेबांना मदत केली. दक्षिणेकडील पॉलीगारांवर आपले वर्चस्व कायम ठेवण्यासाठी वालाजाहने ब्रिटीश सैनिकांना कामावर ठेवले. ज्यांनी त्यांच्यासाठी तंजावरचा सुपीक प्रदेश जिंकण्यासाठी व्यर्थ प्रयत्न केले. 1752 मध्ये चंदा साहिबांचा पराभव झाला आणि त्यांना फाशी देण्यात आली. 1763 पर्यंत, कर्नाटकात ब्रिटीश नौदल वर्चस्व आणि आर्थिक सत्ता निर्वादापणे प्रस्थापित झाली. त्यांच्या सेवेच्या बदल्यात, इंग्रजांना अत्यंत सुपीक जमिनीचे पट्टे (ज्याला सबसिडी म्हणतात) देण्यात आले आणि त्यांना नवाबाच्या जमिनीवर त्यांचे सैन्य तैनात करण्याची परवानगी देण्यात आली. या संबंधांना आणखी एक महत्त्वाचा आयाम होता. मद्रास येथील इंग्रजांनी वैयक्तिकरित्या नवाबला खूप मोठी रक्कम दिली होती: जी त्याने स्वतः भारतीय आणि युरोपियन गुंतवणूकदारांकडून घेतली होती. या परिस्थितीने, बेलीच्या शब्दांत, "अठराव्या शतकातील भारतातील वैशिष्ट्यपूर्ण विरोधाभासी परिस्थिती" निर्माण केली ज्यामध्ये 'मूळ भांडवलाने इंग्रजी सट्टेबाजांद्वारे उदयोन्मुख मुस्लिम राज्यांमध्ये प्रवेश केला'.

अठराव्या शतकातील अर्थव्यवस्था

अठराव्या शतकात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दोन समस्यांवर बरीच चर्चा झाली आहे. पहिला आर्थिक संदर्भ आहे ज्यामध्ये प्रादेशिकीकरणाचे विविध प्रकार दिसतात. ही प्रादेशिकीकरणे आर्थिक विस्ताराची, संकटाची की स्थिरतेची लक्षणे होती? दुसरा वसाहतवादाच्या सुरुवातीच्या काळात अर्थव्यवस्थेत झालेल्या बदलांशी संबंधित आहे.

मुघलोत्तर काळातील राजकारणाची निर्मिती ही नेहमीच सोपी प्रक्रिया नव्हती. समकालीन साहित्यातील वर्णने असे सूचित करतात की गंभीर विघटनकारी अराजकता आणि आर्थिक अनिश्चिततेची परिस्थिती होती. पण यात काही अतिशयोक्ती झाली असावी असे वाटते. बंगाल आणि अवधमधील बदल बहुतेक शांततापूर्ण होते, जरी पंजाब आणि पूर्व दख्खनमध्ये गंभीर उलथापालथ झाली. सर्वात गंभीर आरोप मराठ्यांवर झाले. त्यांच्या सैन्याने शतकाच्या सुरुवातीला गुजरातमधील समृद्ध व्यापारी क्षेत्रे, नंतर 1740 च्या सुमारास पूर्व भारत आणि त्यानंतर अठराव्या शतकाच्या शेवटच्या वर्षात राजस्थानचा नाश केला. पण अशा आणि इतर तात्पुरत्या त्रासांमुळे सतराव्या शतकात प्रचलित असलेल्या (आता) समृद्धीची पातळी खाली आली का? तो एक वादग्रस्त विषय आहे. स्टुअर्ट गार्डनच्या माळव्याच्या अभ्यासावरून असे सूचित होते की एकदा राज्ये जिंकली गेली आणि मराठ्यांची राजवट सुरक्षित झाली, तेव्हा प्रशासन यशस्वी झाले आणि मुघल तत्त्वांच्या आधारे नियंत्रित पद्धतीने महसुलाची मागणी केली जाऊ लागली. शेतीला चालना मिळाली आणि व्यापाराला चालना मिळाली. सिंधिया, गायकवाड आणि भोंसले राज्यकर्ते अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात एक शक्तिशाली सैन्य राखण्यात यशस्वी झाले जे प्रभावीपणे प्रशासित जमीन महसूल प्रणालीद्वारे सुधारले गेले. इतर ठिकाणीही काहीशी संमिश्र परिस्थिती होती. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस पंजाब आपल्या समस्यांमधून बाहेर पडू लागला होता, तर तेव्हापासून सुरू झालेल्या आर्थिक समस्या साम्राज्याच्या विघटनाच्या प्रक्रियेतून वाढत होत्या. रोहिलखंड, फारुखाबाद आणि बनारस येथे कायमस्वरूपी राज्ये स्थापन झाली. बहुतांश राज्यांत विस्तारवादाची प्रक्रिया सुरूच होती. अवधने रोहिलखंडातील अफगाणांकडून बराच प्रदेश हिसकावून घेतला होता. दक्षिणेत, म्हैसूरच्या सुलतानाने मलबारचा बहुतेक किनारा ताब्यात घेतला आणि अर्कोटने दक्षिण-पूर्व किनाऱ्याकडे विस्तार केला आणि

दक्षिणेकडील नायक राज्ये ताब्यात घेतली. राजकीय जडणघडणीच्या या विविध प्रक्रियांवरून असे दिसून येत नाही की मुघल साम्राज्याच्या पतनामुळे देश गंभीर आर्थिक संकटात अडकला होता.

नवीन शहरी केंद्रांचा उदय

विकासाच्या ठोस पुराव्याअभावी कोणताही निश्चित युक्तिवाद मांडणे कठीण होते, परंतु स्थूलमानाने काही परिमाणे घेता येतात. जरी अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर आधारित आहे मुख्य म्हणजे अठराव्या शतकात शहरी विकासाचा स्तर वाढला, कमी झाला नाही. शाहजहानाबादची घसरण झाल्याची खंत तत्कालीन लेखकांनी व्यक्त केली आहे आणि पंजाबमधील सरहिंदप्रमाणे इतर शहरांनाही धक्का बसला आहे. मथुरा, जे अठराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत समृद्ध आणि दाट लोकवस्तीचे शहर होते, 1756 मध्ये अब्दालीच्या सैन्याने लुटले तेव्हा त्याचे मोठे नुकसान झाले. पण थोडे पुढे गेल्यावर यमुनेच्या तीरावर वसलेले मुघल साम्राज्यातील सर्वात प्रसिद्ध शहर आग्रा आजही एक समृद्ध शहर मानले जात होते कारण ते ना अफगाणांनी लुटले होते ना मराठ्यांनी. दुसरीकडे, असे पुरावे आहेत की बल्लभगड, भरतपूर आणि कुंभेर सारखी लहान शहरे विकसित होत होती आणि हातरस आणि पानिपत सारखी व्यापारी केंद्रे विस्तारली होती.

उत्तर भारतात नागरीकरणाचे संमिश्र स्वरूप आढळल्यास, इतर भागांमध्ये शहरी संकुचितता कुठेही दिसून येत नाही. समकालीन निरीक्षक कलकत्त्याच्या लोकसंख्येच्या विस्ताराबद्दल आणि महत्त्वाबद्दल बोलतात. कलकत्त्याकडे परदेशी एन्क्लेव्ह म्हणून दुर्लक्ष केले तरी ढाक्याकडे बघता येईल. 1765 मध्ये मुर्शिदाबादची गणना 'जगातील सर्वात श्रीमंत शहरांमध्ये केली गेली' आणि 1764 मध्ये क्लाइव्ह सारख्या कोणीतरी त्याबद्दल सांगितले की (शहर) लंडनइतकेच विस्तृत, दाट लोकवस्तीचे आणि श्रीमंत आहे. या दोघांमध्ये एकच मोठा फरक आहे की मुर्शिदाबादमधील लोकांकडे भरपूर जमीन आणि मालमत्ता आहे जी इतर ठिकाणी नाही. या प्रमुख शहरांसोबतच, बंगालमध्ये भगवानगोला, अझीमगंज, कटवा, कालना, चिनसुरा आणि चितगाव यांसारखी मध्यम दर्जाची ग्राहक शहरे होती, जी अठराव्या शतकात झपाट्याने उपभोग, व्यापार आणि निवासाची मध्यवर्ती केंद्रे बनत होती.

पश्चिम भारतातील सुरतची अंशतः घट मुंबईच्या प्रगतीने भरपाईपेक्षा जास्त होती. राजकीय अशांतता आणि मध्य भारतातील नागरी संकुचित होण्याच्या प्रक्रियेत कोणताही परिणामकारक संबंध असल्याचे दिसून येत नाही. 1720 च्या सुमारास माळव्यातील मराठ्यांच्या लुटीमुळे शहरी विकासात कोणताही अडथळा निर्माण झाला नाही, उलट मुघल सरकारच्या शहरांच्या नमुन्याप्रमाणे हा विकास अविरत राहिला. 1760 च्या सुमारास, उज्जैनचा सिंधियाची राजधानी म्हणून विस्तार झाला आणि इंदूर हे होळकरींचे तळ बनले. शतकाच्या शेवटच्या दशकात हे शहर नक्कीच एक मोठे आणि समृद्ध व्यापारी केंद्र बनले. पूना झपाट्याने एका छोट्या शहरातून मराठ्यांची राजधानी आणि चंदेरी रेशमाची मोठी बाजारपेठ बनले. बुरहानपूर, जे आधी आग्रा-सुरत व्यापारी मार्गावर एक उद्योजक होते, आता ते अंतराळ सोडले आणि पूर्वेला पुणे, नागपूर, लखनौ आणि अलाहाबाद समाविष्ट केले. दक्षिणेकडील साम्राज्याच्या ऱ्हासामुळे केवळ स्पर्शिक प्रतिध्वनी होती आणि शहरे वाढत गेली. मद्रासचा विस्मयकारक विकास झाला आणि नवीन नियमानुसार हैदराबादचा विलक्षण वेगाने विस्तार झाला. दोन्ही शहरे व्यावसायिकदृष्ट्या महत्त्वाची आणि समाजातील उच्चभ्रू वर्गाची मुख्य निवासस्थाने बनली. सुरुवातीला कोरोमंडलच्या काही भागांना साम्राज्याच्या ऱ्हासाचा फटका बसला होता, परंतु मसुलीपट्टणम, नागापट्टणम आणि देवनपट्टणम ही शहरे लवकरच या धक्क्यातून सावरली आणि राजकीय स्थैर्यामुळे त्यांची भरभराट झाली, ज्यामुळे ते प्रथम जिंजीचे नायक बनले आणि नंतर चांगली विकसित प्रादेशिक शहरे बनली. तंजोरचे. राज्यातून प्राप्त झाले.

सागरी व्यापाराचा विस्तार

आर्थिक स्थिरतेचे आणखी एक चिन्ह म्हणजे देशाच्या सागरी व्यापाराचा लक्षणीय विस्तार. अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीला पश्चिम आशियाई संकट आणि मराठा हल्ल्यांमुळे सुरत बंदराचे प्रचंड नुकसान झाले. अँग्लो-

फ्रेंच युद्धांमुळे कर्नाटकात अल्पकालीन व्यत्यय आला होता, परंतु असे असूनही भारताचा युरोपसोबतचा सागरी व्यापार नियमितपणे वाढत राहिला. अलीकडेच, ओम प्रकाश यांनी हे सिद्ध केले आहे की गुजरातमधून ईस्ट इंडिया कंपनी (व्हीओसी) निर्यात 1700 ते 1750 दरम्यान, 1700 ते 1752 दरम्यान आयोजित केली जात होती.

1700 ते 1987 दरम्यान बंगालमधून निर्यातीत सातत्याने वाढ झाली, ज्यामुळे एकूणच प्रतिसंतुलन निर्माण झाले. ही निर्यातही नंतर कमी झाली. पण तरीही सरासरी 1785 पर्यंत दरवर्षी सुमारे दोन लाख फ्लोरिन्स राहिले. जे सतराव्या शतकात कोणत्याही काळातील निर्यातीपेक्षा जास्त होते. शतकाच्या मध्यापर्यंत डचांचे वर्चस्व जवळजवळ निश्चितच संपुष्टात आले होते आणि इंग्रजी व्यापाराचा विलक्षण विस्तार झाला होता; हा खर्च 1698-1700 मध्ये £1.15 दशलक्ष होता, जो 1738-40 मध्ये £1.92 दशलक्ष इतका वाढला आणि 1758-60 मध्ये £2.1 दशलक्ष आणि 1777-79 मध्ये £5.8 दशलक्ष इतका वाढला. बंगाल आता सर्वात महत्त्वाचे ठिकाण बनले होते. काही इतिहासकारांचा असा विश्वास आहे की बंगालवर इंग्रजांच्या विजयापूर्वी बंगालमधून युरोपीय देशांना होणारी निर्यात ही आशियाई बाजारपेठेतील व्यापारासाठी दुय्यम होती, परंतु या दाव्याला पुष्टी देणारा कोणताही पुरावा नाही. खरेतर, प्लासीच्या लढाईपूर्वी बंगालमध्ये आयात केलेल्या सराफांच्या अंदाजानुसार दरवर्षी 10 दशलक्ष सराफा आयात केला जात असे, तर आशियातून मिळालेल्या सराफाचे प्रमाण कधीही 2 दशलक्षांच्या वर गेले नाही. वसाहतवादाच्या आधी भारताचा व्यापार युरोपशी संरचनात्मकदृष्ट्या जोडला गेला होता आणि या संबधामुळे निर्यातीत विलक्षण वाढ झाली आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात सराफा ओतला गेला. 1760 ते 1760 दरम्यान डच लोकांनी भारतात सरासरी 4.69 दशलक्ष फ्लोरिन्स किमतीचा सराफा आणला. 1701 ते 1721 दरम्यान इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनीने £8.72 दशलक्ष किमतीचे बुलियन भारतात आणले होते. हे 1733 आणि 1756 दरम्यान £12.9 दशलक्ष इतके वाढले. प्लासी येथील विजयामुळे या व्यापाराची रचना बदलली परंतु, जसे आपण नंतर पाहू, ते तात्पुरते बंद होते.

अठराव्या शतकातील व्यापाराच्या या प्रचंड विस्ताराचे परिणाम अजून मोजायचे आहेत पण ते सकारात्मक असतील असे दिसते. ओम प्रकाश, उपखंडीय स्तरावर त्याचा अर्थ कल्पना करून सांगतात की या विस्तारामुळे निश्चितपणे 'आंबा, उत्पादन आणि रोजगार' निर्माण झाला. त्यांचा अंदाज आहे की एकट्या बंगालमध्ये, शतकाच्या मध्यापर्यंत हस्तकला क्षेत्रातील पूर्णवेळ रोजगार किमान 10 टक्क्यांनी वाढला आहे. सराफा चलनवाढीचे महागाईचे परिणाम त्यांनी नाकारले असले तरी, कलकत्त्याच्या आसपास इंग्रजी कंपन्यांनी खरेदी केलेल्या पुरवठ्याच्या यादीवरून असे सूचित होते की तांदूळ आणि साखर यांसारख्या वस्तूंच्या किमती वाढल्या होत्या. हे सूचित करते की चांदीच्या सराफांच्या परिचयामुळे होणा-या पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ झाल्यामुळे संपूर्ण प्रदेशात एकाच वेळी उत्पादन आणि किंमती दोन्ही वाढल्या आहेत. असे दिसते की बंगालचे उदाहरण वेगळे नव्हते कारण प्रसन्न पार्थसाराची यांनी अलीकडेच शोधून काढले आहे की 1720 च्या सुमारास कोरामंडेल कोस्टमध्ये अशीच घटना घडली होती.

महत्त्वाचे म्हणजे, प्रादेशिक अर्थव्यवस्थांना सराफा आवक पुन्हा चार्ज करण्यात आली. त्यापैकी, शाही केंद्राला खंडणी म्हणून भरीव रक्कम पाठविली जात होती. मात्र यातील बहुतांश भांडवल सेक्टरमध्ये अडकून राहिले. कंपनी निरीक्षकांचा असा अंदाज आहे की अशा प्रकारे सराफा सुरू केल्याने शतकाच्या मध्यापर्यंत बंगालच्या आर्थिक संचयात किमान रु. 25 कोटी (£25 दशलक्ष) वाढ झाली. अशा प्रकारे, वाढत्या प्रादेशिक अर्थव्यवस्थांमध्ये प्रादेशिक पुनर्रचना देखील झाली. यावरून असे समजू शकते की अठराव्या शतकातील अस्सल 'प्रादेशिक केंद्रीकरण' हे प्रादेशिक ठेवींमध्ये वाढ आणि सरकारकडून रोख कर गोळा करण्याचे महत्त्व दर्शवणारे होते.

भारतीय इतिहासकारांमध्ये अठराव्या शतकातील राजकीय गोंधळामुळे व्यापार नेटवर्क विशेषतः पूर्व-पश्चिम आणि आग्रा-सुरत अक्षांवर विस्कळीत झाले यावर एक जबरदस्त एकमत आहे. काही व्यत्यय आला असावा हे नाकारता येत नाही परंतु या हानिकारक प्रभावाची व्याप्ती किंवा खोली स्पष्ट नाही. इरफान हबीब यांनी अठराव्या शतकात विम्याच्या वाढत्या दरांचे केवळ अंशतः पुरावे सादर केले आहेत, ज्यावरून असे सूचित होते की या क्षेत्रातील

व्यापारात त्रुटी असू शकतात. पण हे तर्क सिद्ध करत नाही. महसुलात कोणतीही घट झाल्याचे दिसत नाही. सुरतचा महसूल १५७१-७२ मध्ये ४६०,००० रुपयांवरून १७२१ मध्ये ७००,००० रुपयांपर्यंत वाढला. शहरात एकूण १७१९ मध्ये जमा केलेला कर १२०,००० रुपये वरून १७५५ मध्ये २८५,००० रुपये झाला आणि भरोचचा कर १७१४ मध्ये ४५,००० रुपयांवरून १७२६ मध्ये ५०,००० रुपयांपर्यंत वाढला; १७५०-६० च्या दरम्यान ते २५,००० रुपयांपर्यंत घसरले, परंतु १७८० च्या सुमारास ते ४००,००० रुपयांपर्यंत लक्षणीय वाढले. १७२० पर्यंत, पश्चिम आणि मध्य भारतातील विघटनकारी चळवळी कमी झाल्या आणि सुमित गुष्टाचा असा विश्वास आहे की तेव्हापासून मराठा भागातील व्यापाराचा विस्तार झाला. मालाचा प्रवाह, दळणवळण आणि व्यवहार यांचा खेड्यातील उत्पादन आणि वापरावर परिणाम झाला. इतरत्रही व्यापारात फारसा व्यत्यय नाही. जो गोमन्सने दाखवून दिले आहे की अफगाण लोकांनी मुलतान आणि शिकारपूर मार्गे मध्य आशियात जाण्याचा मार्ग विकसित केला. त्यातून भारताला मोठ्या प्रमाणात घोडे मिळाले आणि भारतीय व्यापाऱ्यांचे काफिले या मार्गाने पश्चिमेकडे जात असत.

मध्य-शताब्दीच्या सर्वेक्षणात असे सूचित होत नाही की नियंत्रणमुक्तीने मागील शतकातील वेगवान व्यापार एकत्रीकरण कमी केले आहे. मुघल राजपूतांच्या वाहतुकीत कमीत कमी व्यत्यय आला. एका भागात विघटन झाले तरी दुसऱ्या भागात एकीकरण करून नुकसान भरून काढले जात असे. संपूर्ण शतकभर, बनारसपासून मिर्झापूरमार्गे दख्खनपर्यंत बंजारांची (धान्य वाहक) हालचाल सुरू राहिली. यावरून असे दिसून येते की, पश्चिम भारत, माळवा, राजस्थान आणि उत्तर भारत यांच्यामध्ये प्रचलित असलेली हुंडी पद्धत लांब पल्ल्याच्या व्यापार एकात्मतेसाठी उपयुक्त ठरली. हुंडी व्यापाऱ्यांनी मराठा प्रदेशातील खंडणी पाठवण्याच्या जटिल चक्रावरही वर्चस्व गाजवले, जसे की ते पूर्व भारतातून जाणाऱ्या महसूलाच्या बाबतीत होते. कर्ज अजूनही उपलब्ध होते आणि लांब अंतरावर पैसे पाठवले जाऊ शकतात. तांदूळ आणि साखरेच्या बदल्यात कोरोमंडल किनाऱ्यावरून बंगालला कापड, मालदीवमधून गायी आणि लाल समुद्राच्या प्रदेशातून पैसा यायचा. लहान, मुख्यतः ग्रामीण (शहरी-शहरी), उत्पादन केंद्रांद्वारे मालाचा पुरवठा करून खालच्या स्तरावर बाजारपेठांचा जलद विकास. या शतकात कपड्यांच्या उत्पादनात प्रादेशिक विशेषीकरण वाढले. उत्पादन मोठ्या प्रमाणात आगाऊ करारांशी जोडले जात होते. विणकर आणि शेतकऱ्यांना श्रीमंत शेजारी किंवा व्यापाऱ्यांच्या एजंटंकडून कच्चा माल, धान्य किंवा पैसे आगाऊ दिले जात होते आणि त्या बदल्यात त्यांना परिष्कृत उत्पादने म्हणून पीक किंवा कापड मिळत होते.

गावांमध्ये काय परिस्थिती आहे? उत्पादकता वाढवण्यासाठी दीर्घकालीन रापानिफी सुधारणा केवळ कृषी क्षेत्र वाढवून किंवा सधन विपणनाद्वारे किंवा कृषी मजुरांवर नियंत्रण ठेवण्याचे नवीन मार्ग शोधून शक्य होते. हे तिघेही अठराव्या शतकात स्वतंत्रपणे किंवा विविध संयोगाने उपस्थित होते. पंजाबमधील जमिनीची परिस्थिती खालावत चालली होती आणि दिल्ली आणि आग्राच्या आसपासच्या भागात तीव्र घट होत होती. दख्खन आणि मराठा नियंत्रित भागात मोठ्या प्रमाणावर कृषी सुधारणा सुरू होत्या. पाटणीच्या पूर्वार्धात राजस्थानमध्ये शेतीचा अतिशय प्रभावीपणे विकास झाला. जमीन महसूलापेक्षा किमती अधिक वेगाने वाढल्या, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना कृषी क्षेत्राचा विस्तार करण्यास आणि अधिक फायदेशीर पिके घेण्यास प्रोत्साहन मिळाले. प्रशासनाने कर म्हणून घेतलेले धान्य आणि नगदी पिके ही दोन्ही धान्ये मोठ्या प्रमाणात प्रदेशाबाहेर पाठवली गेली. बंगालमध्ये, रिचर्ड ईटन यांनी गंगा डेल्टाच्या पूर्वेकडे सरकल्यामुळे कृषी क्षेत्राच्या महत्त्वपूर्ण विस्ताराचे वर्णन केले आहे. यामुळे भात उत्पादनासाठी अधिक नवीन जमीन उपलब्ध झाली, ज्याच्या उत्पादनामुळे कलकत्ता सारख्या वाढत्या शहरातील रहिवाशांना आणि पश्चिमेकडील कापड विणणाऱ्या भागातील रहिवाशांना पुरेसे अन्न उपलब्ध झाले. ग्रेटर क्रॉस-सबसिडी आणि पूर्वेकडे बिहार, अवध आणि अलाहाबादपर्यंत विस्तारलेल्या नवीन बाजार केंद्रांचा उदय, शहरी आणि ग्रामीण भागातील वाढत्या समृद्धीची साक्ष देतो.

अनेक एजन्सी जमीन सुधारण्याच्या कामात गुंतल्या होत्या, ज्यात प्रशासनापासून ते श्रीमंत जमीनमालक, मक्तेदारी आणि व्यापारी यांचा समावेश होता. महाराष्ट्र, अवध, बिहार आणि बंगालमध्ये पेट, बाजार आणि गंज या नावाने नवीन बाजार केंद्रे मोठ्या प्रमाणावर स्थापन केली जात होती किंवा जुनी केंद्रे पुनर्रचना केली जात होती.

नवी नावे दिली जात होती. यापैकी, गावपातळीवरील बाजारपेठा, ज्यांना हाट म्हणतात, विशेषतः विपुल प्रमाणात वाढले कारण त्यांनी देवाणघेवाणीचे जाळे गावपातळीपर्यंत विस्तारले. शेअर-पीक पद्धतीचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला. मराठा दख्खनमध्ये वाटेकरी म्हणून ओळखले जात होते, तर पूर्व भारतात भागफळदारांना अधियार किंवा बारगादार म्हणून ओळखले जात असे. अवध आणि पूर्व भारतात आश्रित मजूर मोठ्या प्रमाणावर पसरले होते आणि भारतातील सिंचित कृषी क्षेत्रामध्ये गुलामगिरी आणि बंधपत्रित मजुरांचे प्रमाण वाढत होते.

अशा स्थितीत अठराव्या शतकातील मूळ राज्ये आर्थिक सुबत्तेचा मार्ग अवलंबत असतील यात शंका नाही. लोकसंख्येच्या वाढीचे आकडे फारच कमी आहेत पण या राज्यांमध्ये चालू असलेल्या कृषी विस्तार आणि व्यवसाय वाढीबद्दल शंका नाही. एकूणच, परिस्थिती अलीकडच्या 'सुधारणावादी' मताला समर्थन देते की साम्राज्याच्या तुकड्यांमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर काही प्रमुख क्षेत्र वगळता फारसा प्रभाव पडला नाही. प्रादेशिक अर्थव्यवस्थांची स्थिती चांगली होती. बदललेल्या राजकीय वातावरणात, संपूर्ण भारतातील व्यापार नेटवर्क समृद्ध झाले, काही क्षेत्रांमध्ये त्यांचा विस्तारही झाला आणि विस्ताराच्या क्षेत्रांनी घसरणीच्या क्षेत्रांची भरपाई केली.

1757 नंतरचा काळ हा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख विभाजन रेषा म्हणून पाहिला जातो. नुकतेच पी.जे. मार्शलने अठराव्या शतकात कंपनीच्या राजवटीचे पुनर्मूल्यांकन केले असता असे आढळून आले की राजकीय सत्ता स्थापन करण्याच्या योजनेत कंपनीची चार मुख्य उद्दिष्टे होती: प्रथम, त्यांचे व्यापारिक अधिकार निरपेक्ष अधिकारात रूपांतरित केले जातील याची खात्री करणे. दुसरे, कंपनीच्या मालमतेमध्ये मर्यादित प्रादेशिक अनुदानांचे रूपांतर. तिसरे, जास्तीत जास्त महसूल गोळा करणे. आणि चौथे, कंपनीच्या सुरक्षेसाठी सशस्त्र दलांची तरतूद. परंतु कंपनीमध्ये सुरुवातीला असलेला आशावाद आणि भडक आत्मनिरीक्षण हळूहळू कमी होत गेले आणि ब्रिटीश हे अधिकार देण्याबाबत अधिक सावध झाले कारण त्यांना भारतीय राज्यांच्या कारभारात ढवळाढवळ करायची नव्हती, तर त्यांचा स्वतःच्या हेतूसाठी वापर करायचा होता. ते सुरक्षितपणे पहा. 'परकीय राज्यकर्ते असल्याने त्यांच्यावर बंधने होती आणि वरवर बलाढ्य असूनही त्यांचा सर्वसामान्यांशी फारसा संपर्क नव्हता.

अठराव्या शतकाच्या शेवटच्या वर्षात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे भवितव्य ठरवण्यात कंपनीची भूमिका समजून घेण्यासाठी तिचे वर्चस्व त्याच्या योग्य संदर्भात समजून घेतले पाहिजे. मुघल साम्राज्याच्या ऱ्हासामुळे कंपनीच्या सत्ता मिळविण्याच्या प्रयत्नांना चालना मिळाली, ते त्याचे कारण बनले नाही. पूर्वी असे मानले जात होते की साम्राज्याच्या पतनानंतर परिस्थिती पूर्णपणे गोंधळलेली होती परंतु आता ही कल्पना सुधारली गेली आहे. काही अराजकता होती परंतु ती भौगोलिकदृष्ट्या मर्यादित होती आणि विविध स्तरांवर स्थिर आणि व्यावसायिकदृष्ट्या व्यवहार्य संस्थांच्या उदयामुळे त्याची भरपाई शक्य झाली. व्यावसायिक फायद्यासाठी अशा पद्धतीचा वापर करण्यावर कंपनीचे यश अवलंबून होते. अराजकतेला आवाहन करून, त्याने आपल्या सैन्याची उपस्थिती वाढवली आणि स्थानिक प्रतिस्पर्धांवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. 1740 च्या दशकात, त्याने ही युक्ती दक्षिण भारतात खूप चांगली केली आणि या अनुभवाने शतकाच्या अखेरीपर्यंत त्याचा चांगला उपयोग केला. कंपनीला कोणत्याही व्यापार सवलती मिळाल्या नाहीत, ज्याचा वापर तिने उद्योगांमध्ये राजकीय भांडवल म्हणून केला (बॅरोचे बंगाल डिक्री 1717), ज्या मुघलांनी किंवा त्यांच्या सुभेदारांनी त्यांना प्रांतांमध्ये दिल्या होत्या. आणि पूर्व, दक्षिण आणि पश्चिमेकडील तटबंदीच्या वसाहतींची वाढ, हे सर्व त्यांनी तेव्हा साध्य केले जेव्हा भारतीय राज्य त्याच्या वर्चस्वाच्या शिखरावर होते. याचा अर्थ असा की कंपनीच्या अस्तित्वाच्या अगदी सुरुवातीपासूनच, कंपनीचे व्यावसायिक आणि लष्करी हितसंबंध जोडलेले होते आणि या हितसंबंधांची पूर्तता भारतात त्याच्या शिखरावर पोहोचली पाहिजे हे सुनिश्चित करणे हे तिचे उद्दिष्ट होते. त्यांनी या क्षेत्रात यश संपादन केले, वसाहतवादाच्या सुरुवातीच्या काळात बदलाच्या परिस्थितीतही त्यांना देशाच्या राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात टिकून राहावे लागले.

त्यांच्या लष्करी-आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी व्यावसायिक सहयोगींची मान्यता होती. त्यांच्या विजयामुळे हा बदल वाढला परंतु त्याचे कारण नव्हते.

ब्रिटीश साम्राज्याच्या सुरुवातीच्या वर्षांचे आर्थिक परिणाम समजून घेण्यासाठी त्यांचे प्रादेशिक परिमाण लक्षात ठेवले पाहिजे. हे साम्राज्य शंभर वर्षांच्या कालावधीत त्याचे स्वरूप आले आणि त्याच्या पूर्ववर्तीप्रमाणेच, स्थानिक संस्थांच्या विजय, सहभाग आणि समन्वयातून आणि हळूहळू अखिल भारतीय प्रशासकीय संरचनेत रूपांतरित झाले. कंपनीने 1757 ते 1792 दरम्यान 40.2 लाख चौरस किलोमीटर क्षेत्रापैकी केवळ 3,88,500 चौरस किलोमीटर क्षेत्र जोडले, त्यापैकी बहुतेक उत्तर आणि पूर्व भारतात होते. 1798 ते 1805 दरम्यान, रिचर्ड वेलस्लीने ब्रिटिश साम्राज्यासाठी प्रतिवर्षी 50,000 चौरस किलोमीटरचा भूभाग विकत घेतला, ca. बेलीच्या मते, ही भारतातील ब्रिटिश साम्राज्याची सुरुवात होती. हे अशा वेळी घडले जेव्हा नेपोलियनच्या युद्धांमुळे ग्रेट ब्रिटन अभूतपूर्व संसाधनांच्या दबावाखाली होते आणि 'राष्ट्राची प्रतिष्ठा आणि सामर्थ्य आणि अधीनतेची नैतिकता आणि ब्रिटिश वार्षिक श्रेष्ठतेचा एकल मनाचा दृष्टिकोन' द्वारे वैशिष्ट्यीकृत होते. क्लाइव्हच्या काळात, साम्राज्य अनुभवत असलेला बेलगाम संधिसाधूपणाचा काळ आणि हेस्टिंग्जच्या राज्यपालाच्या काळात वैशिष्ट्यपूर्ण सावध संरक्षण आणि कॉर्नवॉलिसच्या काळात दिसणारी बचावात्मक व्यावहारिकता या सर्वांचा अंत झाला. शतकाच्या शेवटी भारताचे ३४.२० लाख चौरस किलोमीटर क्षेत्र अजूनही कंपनीच्या नियंत्रण आणि परिघाबाहेर होते आणि १८१५ नंतरच त्याचा मोठा भाग गिळंकृत करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. 1856 पर्यंत 25.60 लाख चौरस किलोमीटर क्षेत्र ब्रिटिशांच्या ताब्यात आले आणि साम्राज्याचा विस्तार यशस्वीपणे झाला. तथापि, भारतातील 40 टक्के क्षेत्र अजूनही त्यांच्या राजवटीच्या बाहेर होते.

भारतातील बहुतेक इतिहासकार हे मान्य करत नाहीत की कंपनी तुलनेने सैल रचना होती आणि सुरुवातीला त्यात अनेक कमकुवतपणा होत्या. त्यांच्यासाठी या तथाकथित 'कुलीन युरोपियन राजघराण्या'ची राजवट तीन कारणांनी वेगळी होती. पहिले म्हणजे, कर आकारणी वाढवण्याच्या प्रबळ प्रवृत्तीमुळे, दुसरे म्हणजे, भारत आणि युरोपमधील व्यापाराची पद्धत उलथून टाकली; तिसरे म्हणजे, यामुळे भारतातून संपत्तीचा निचरा खंडणीच्या स्वरूपात ब्रिटनला होऊ लागला आणि तो पूर्णपणे एकतर्फी होता. अशा संबंधित शोषण प्रणालींचा अर्थव्यवस्थेवर मोठा हानिकारक परिणाम झाला; हस्तकला उत्पादन आणि कृषी क्षेत्रात मंदी होती आणि एकूणच परिस्थिती अत्यंत संकटमय आणि गरीब होती. आता या विषयांचे एक एक करून परीक्षण करूया. बहुतेक चर्चा बंगालवर केंद्रित होणे स्वाभाविक आहे कारण अठराव्या शतकात ते कंपनी राजवटीचे मुख्य केंद्र आणि कंपनीच्या संपत्तीचे मुख्य स्रोत होते.

तेथील कर आकारणीच्या बाबतीत, कंपनीच्या आर्थिक प्रयोगांची प्राथमिक प्रयोगशाळा असलेल्या बंगालमधील पुराव्यावरून असे दिसून येते की तेथे 40 ते 45 टक्के कृषी उत्पादन जमीन कर म्हणून गोळा केले जात होते. ही कर मागणीही आणखी वाढली. जर आपण 1755 चे आधार वर्ष 100 च्या बरोबरीचे मानले तर निश्चित रकमेचा तक्ता खालीलप्रमाणे असेल - 1770 मध्ये 133, 1778 मध्ये 133 आणि 1783 मध्ये 168 परंतु 1790 मध्ये अटक 136.01 झाली. जमा झालेल्या कराचे प्रमाणही वाढले पण इतके नाही की सध्याच्या व्यवस्थेत मूलभूत फरक आहे. परंतु ते क्वचितच कंपनीच्या निश्चित पुनर्प्राप्ती रकमेच्या 85 टक्क्यांपेक्षा जास्त गेले. नवाबांची वसुली 65 ते 90 टक्क्यांच्या दरम्यान होती आणि त्या तुलनेत ती ठीक होती. वसुली रोखीनेच केली जात असल्याने राज्यांमध्ये कमाईची प्रथा सुरू झाली. परंतु कंपनीच्या आर्थिक वर्तनाचा एक पैलू त्याच्या पूर्वीच्या पद्धतीपेक्षा लक्षणीयपणे वेगळा होता. सार्वजनिक किमती घसरल्याच्या काळात, मुघल कर अधिकारी अनेकदा वस्तूंच्या रूपात कर घेत असत, त्यामुळे शेतकऱ्यांवर जास्त भार पडत असे.

पडू नका. ही लवचिक वागणूक आता बंद झाली आहे. कंपनीने आता शेतीच्या हंगामाकडे लक्ष न देता सर्व कर रोखीने वसूल केले. गरीब शेतकऱ्यांसाठी त्याचे परिणाम वाईट झाले, विशेषतः जेव्हा पिके नासाडी झाली.

जर आपण असे गृहीत धरले की कर फक्त रोखीने गोळा केला गेला, तर ओव्हरटॅक्सचे प्रकरण प्रत्यक्षात कर ओझे वाढले की नाही यावर अवलंबून असेल. हे त्यावेळी प्रचलित असलेल्या किमतींवरून कळेल. या वेळी एकमत आहे की कराचा बोजा खरोखरच वाढला कारण सक्तीच्या कर संकलनामुळे वस्तूंच्या किमती कमी झाल्या, परंतु हे सत्य पुराव्याच्या निवडक वापराद्वारे सिद्ध झाले आहे आणि समकालीन खात्यांच्या विरुद्ध आहे ज्यामध्ये असे दिसून येते की तेथे एक होते. कृषी उत्पादन आणि अकृषिक उत्पादनांच्या किमतीत भरीव वाढ. चिनसुराच्या झोपडी वसाहतीतून मिळालेल्या या काळातील किमतीची आकडेवारी आणि कलकत्त्याच्या आसपासच्या तरतुदींच्या किमती पाहता, अठराव्या शतकातील बंगालमध्ये, विशेषतः मधल्या काळात महागाईची प्रवृत्ती नक्कीच होती असे दिसते. सर्वात पुराणमतवादी अंदाजानुसार, या शतकात कृषी उत्पादनांच्या किमती दुप्पट झाल्या, 1750 आणि 1795 च्या दरम्यान उच्चांक गाठला. 1790 नंतर किमतींमध्ये थोडीशी घसरण झाली, परंतु ते शतकाच्या मध्यभागी असलेल्या परिस्थितीपेक्षा जास्त राहिले आणि 1795 पर्यंत परिस्थिती अशीच राहिली. 1800 नंतर किमती काही प्रमाणात घसरल्या परंतु 1736-40 च्या तुलनेत त्या खाली आल्या नाहीत. या वाढीमुळे ग्रामीण समाजातील अनेक घटकांमधील कंपनीच्या मागण्या निराश झाल्या. लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान झाले, तर संस्थापक आणि व्यावसायिकांनी त्यांच्या बायका कंपनीला सहजपणे विकल्या नाहीत तर त्यांची भरभराटही झाली. काही इतिहासकारांचा असा विश्वास आहे की याच काळात जमीनधारक किंवा समृद्ध शेतकरी वर्ग उदयास आला.

भारत आणि ब्रिटनच्या व्यवसाय पद्धती पाहिल्यास आपल्याला व्यापक सातत्य दिसून येते. प्लासीच्या लढाईनंतर सोन्याचा पुरवठा कधीच थांबला नाही. ते कमी केले आहे परंतु ही नियंत्रणे देखील अर्धवट वाटतात. 1758 आणि 1768 दरम्यान कंपनीने £2.46 दशलक्ष किमतीचा खजिना आयात केला, जो 1769 आणि 1789 दरम्यान £3.83 दशलक्ष इतका वाढला. परंतु 1790 ते 1805 दरम्यान कंपनीने £9.14 दशलक्ष किमतीचे सोने भारतात पाठवले, ज्यापैकी बंगालला बहुमत मिळाले, म्हणजे £5.77 दशलक्ष. यापूर्वी बंगालला इतका मोठा पुरवठा कधीच मिळाला नव्हता. 1796 ते 1806 दरम्यान बंगालमध्ये £5.2 दशलक्ष किमतीची चांदी आणण्याचे श्रेय अनधिकृत युरोपीय व्यापाराला दिले जाते. जरी उच्चभ्रूंचा व्यापार मंद होता, तरीही ते त्यांच्या मालाला वित्तपुरवठा करण्यासाठी 1790 ते 1794 दरम्यान दरवर्षी 4.24 दशलक्ष 'फ्लोरिन्स' किमतीचे सोने आयात करत. त्यावेळच्या तक्रारींनुसार आणि सध्याच्या समजुतीनुसार अठराव्या शतकाच्या अखेरीस भारताच्या व्यापार व्यवस्थेच्या उलट वळणामुळे पैशाची मोठी कमतरता होती, परंतु हे पुरावे लक्षात घेऊन याचा पुनर्विचार व्हायला हवा. 1770 च्या आसपास आर्कोट रुपयाचे बंगालच्या नाण्यांमध्ये रूपांतर करण्यासाठी सावकारांनी 7 टक्क्यांपेक्षा जास्त सूट घेतली नाही. बंगालमध्ये मोठ्या प्रमाणात सराफा येत असताना 1720 च्या आसपास आकारण्यात आलेल्या दरापेक्षा हा दर कमी आहे.

1773 मध्ये बंगालच्या (औरंगाबाद) कारखान्यांमधून जारी करण्यात आलेल्या कंपनीच्या व्यावसायिक दस्तऐवजांवरून असे दिसून आले आहे की इंग्रजी, फ्रेंच आणि फ्रेंच कंपन्यांची एकत्रित गुंतवणूक आणि खाजगी युरोपियन व्यापाऱ्यांनी केलेली गुंतवणूक एकत्रितपणे 'केल्या जाणाऱ्या रकमेच्या दुपटीहून अधिक होती. वर्षभर' जास्त असायचे.' 1790 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात बोर्ड ऑफ ट्रेडच्या पावत्या हे स्पष्ट करतात की 1777 ते 1797 दरम्यान बंगालची निर्यात तिप्पट झाली होती, ज्यात बहुतेक कापड, वस्तू आणि इतर कच्चा माल होता, ज्याच्या बदल्यात मौल्यवान धातू आणि काही उत्पादित वस्तू आयात केल्या जात होत्या. आतापर्यंत, बंगाल हा ब्रिटनसाठी कच्च्या मालाचा स्रोत किंवा औद्योगिक गोदाम बनलेला नाही.

'१७५७ च्या क्रांतीनंतरच्या पन्नास वर्षातही व्यापार पारंपारिक प्रवाहातून वाहत होता' या ब्रिटनने उत्पादित केलेल्या उत्पादनांबाबत चौधरी यांच्या विधानाला मिळालेल्या पुराव्यांवरूनही पुष्टी मिळते. संपूर्ण अठराव्या शतकात बंगालच्या व्यावसायिक अर्थव्यवस्थेच्या चैतन्यात कोणताही बदल झाला नाही.

इतरही व्यापार व्यवहार उत्साहवर्धक झालेले दिसतात. शतकाच्या शेवटच्या वर्षात, नागपूर, बुंदेलखंड, गाझीपूर आणि मिर्झापूर ही पश्चिम आणि दक्षिण भारतात बंगालमध्ये बनवलेल्या वस्तूंच्या वितरणाची केंद्रे बनली. 1780 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात बनारसमध्ये बनवलेल्या कापडांपैकी सुमारे 43 टक्के कापड पश्चिम भारतात विकले जात होते, 49 टक्के बंगालमध्ये आणि तेथून परदेशात जहाजांमध्ये पाठवले जात होते आणि उर्वरित 8 टक्के उत्तर आणि दक्षिण प्रांतांमध्ये पाठवले जात होते. जर आपण लक्षात ठेवले तर बनारसी रेशीम, जे तेथील सर्वात महाग फॅब्रिक होते, ते पारंपारिकपणे पश्चिम आणि उत्तर भारताच्या बाजारपेठेत विकले जात होते, तर बंगालमध्ये, सुती कापड तेथून आले होते जे फारसे मौल्यवान नव्हते. बनारसमधून चालवल्या जाणाऱ्या व्यापाराच्या या प्रादेशिक विभागणीमुळे भारताच्या अंतर्गत कापड बाजारपेठेत कोणताही महत्त्वपूर्ण बदल झाला नाही. 1790 पर्यंत, गुजरात आणि मध्य भारतातील कापूस आणि माळव्यातील अफू आणि नीळ हे भारताच्या सागरी व्यापाराचे महत्त्वाचे भाग बनले होते, कदाचित पूर्वीच्या प्रमुख वस्तूंच्या व्यापारातील घसरणीची अंशतः भरपाई होते. उत्तर अमेरिकन बाजारपेठेत आणि आशियामध्ये भारतीय मालाची मागणी वाढत होती, युरोपियन मागणी व्यतिरिक्त, इंडोनेशियन मागणी देखील होती. 1790 पर्यंत, पश्चिम आशियातील बाजारपेठा देखील पुन्हा सक्रिय झाल्या. अफूसारख्या 'नवीन' आंतरराष्ट्रीय मुख्य पदार्थांच्या उत्पादनावर मक्तेदारी प्रस्थापित करण्याचा कंपनीचा प्रयत्न काही नंतरच्या इतिहासकारांच्या मतानुसार यशस्वी झाला नाही. म्हणून बी.बी. चौधरी यांनी हे दाखवून दिले आहे की या नगदी पिकांच्या उत्पादनासाठी किंवा विक्रीसाठी आगाऊ पैसे देण्याची व्यवस्था असूनही, बाजारातील संबंध, विशेषतः किमती, या पिकांबद्दल शेतकऱ्यांचा स्वतंत्र दृष्टीकोन निश्चित करत आहेत. सरकारच्या मक्तेदारी धोरणामुळे उत्पादनाच्या या क्षेत्रांमध्ये स्वदेशी स्रोतांकडून होणारा पतपुरवठा रोखता आला नाही. त्याऐवजी, शेतकऱ्यांनी अनेकवेळा आगाऊ पैसे हे उत्पन्नाचे निश्चित साधन मानून त्याचे स्वागत केले. इंडिगोच्या आंतरराष्ट्रीय मागणीने त्याच्या उत्पादनात काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये आणली. बंगाल, बिहार आणि बनारस यांनी उच्च दर्जाच्या नीलचे उत्पादन केले, अवधने मध्यम दर्जाच्या नीलचे उत्पादन केले आणि दोआब आणि पश्चिम प्रदेशांनी सामान्य दर्जाच्या नीलचे उत्पादन केले.

समाजात इतरही काही गोष्टी चालू होत्या. प्रादेशिक विस्तारादरम्यान राज्य आणि सावकार यांच्यातील आर्थिक संबंध हा एक महत्त्वाचा दुवा होता जो पुढे चालू राहिला आणि अधिकाधिक सखोल होत गेला. प्लासीच्या 'कांती'च्या काळात मूळ सावकारांनी कंपनीला पाठिंबा दिला होता आणि तिच्या समाप्तीनंतर काही बदल झाले. जगतसेठची जुनी सावकारी व्यवस्था कमी झाली असली तरी, बंगालमधील ईस्ट इंडिया कंपनीचे महसूल उत्पन्न हे केवळ भारतीय सावकारांना दिलेल्या आगाऊ पैशावर अवलंबून होते. त्यात बनारसच्या बड्या उद्योगपतींचा पाठिंबा सर्वात महत्त्वाचा होता. हुंडीद्वारे भारताच्या कानाकोपऱ्यात पैसे पाठवण्याची क्षमता त्यांच्याकडे होती. आणि त्यांच्या बळावर इंग्रज बंगालमधून दक्षिण किंवा पश्चिमेकडे आपले सैन्य पाठवू शकले. आपण भारतीय सावकारी व्यवस्थेची चैतन्य किंवा कंपनीच्या आर्थिक हेराफेरीचा प्रतिकार करण्याची त्यांची क्षमता कमी लेखू नये. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात बंगालच्या महाजनी क्षेत्रावरील अलीकडील संशोधनावरून स्पष्टपणे दिसून येते की बंगालचे महाजन (श्रॉफ) त्यांच्या पारंपरिक व्यवसाय पद्धतीनुसार काम करत राहिले. त्यांनी कंपनीला सहकार्य केले पण स्वतःच्या अटीवर. त्यांच्या जिद्दीमुळे 1835 पर्यंत बंगालच्या चलनात सुधारणा करण्याचे कंपनीचे प्रयत्न वारंवार अपयशी ठरले.

बंगालचे उदाहरण एकट्याचे नव्हते. भारताच्या इतर भागांतील सावकारी व्यवसायाच्या अभ्यासातून मूळ भांडवल आणि वसाहती सत्तेच्या सुरुवातीच्या काळातील संबंधांची स्थिरता दिसून येते.

जातो पूर्व भारतातील राजकीय सत्तेतील बदलाचा बिहारच्या काही समृद्ध प्रादेशिक व्यापाऱ्यांवर विपरीत परिणाम झाला, परंतु पाटणा आणि बिहारमधील इतर शहरांतील समृद्ध सावकारी आस्थापने केवळ टिकून राहिली नाहीत तर त्यांची भरभराटही झाली कारण कंपनीच्या संरक्षणाखाली त्यांचे पैसे पाठवण्याची सोय करण्यात आली होती. व्यवसाय वाढत गेला. बंगालमधील आपल्या उद्योगपतींप्रमाणेच श्रॉफ लोकांनीही चलनांच्या विविधतेचा फायदा घेतला आणि त्यांचा व्यवसाय चांगला चालला. पश्चिम भारतात हा करार कंपनीच्या आर्थिक ताकदीमुळे नव्हे तर आर्थिक कमकुवतपणामुळे मजबूत झाला. येथे कंपनीला पैशाची तीव्र टंचाई होती आणि त्यातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांना स्थानिक सावकारांची आर्थिक मदत घ्यावी लागली.

1780 च्या सुमारास इंग्लिश व्यापाराचा, विशेषतः ब्रिटीशांच्या चीनबरोबरचा खाजगी व्यापाराच्या सतत विस्ताराने हे संबंध आणखी दृढ केले. 1752-58 दरम्यान बंगालच्या एकूण विदेशी व्यापारापैकी 7.6 टक्के, 1759-1764 दरम्यान 6.8 टक्के आणि 1766-1772 दरम्यान 5.96 टक्के अनधिकृत व्यापाराचा वाटा होता. 1790-1799 दरम्यान ते 41.88 टक्क्यांपर्यंत वाढले. या व्यापाराचा एक भाग सराफा आयातीपासून सुरू झाला, परंतु व्यापार इतका वाढला की अंतर्गत स्रोतांकडून निधी निर्माण करणे आवश्यक झाले. त्यामुळे श्रीमंत लोकांसाठी व्यवसायाच्या संधी वाढल्या. हे भारतीय सावकारांकडे पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होते ज्यांनी एकतर खाजगी व्यापाऱ्यांना रोख रक्कम दिली किंवा त्यांचे पैसे एजन्सीमध्ये गुंतवले. या एजन्सी कलकत्ता आणि मुंबईत झपाट्याने वाढत होत्या. चीनला अफू आणि कापूस विकण्याचा व्यवसाय तिने सांभाळला.

कंपनी आणि दक्षिण भारतातील सावकार यांच्यातील संबंधांबाबत दस्तऐवज स्पष्ट नाही. परंतु कंपनीने सुरुवातीला देशात, विशेषतः अर्कोटमध्ये आपली शक्ती मजबूत करण्याच्या संदर्भात मूळ सावकारांशी आपले संबंध कायम ठेवले, ज्याचा उल्लेख आधीच केला गेला आहे. प्रसन्नानन पार्थसारथी यांच्या मते, दक्षिणेतील कंपनीच्या आर्थिक घडामोडींमध्ये सावकारांची विशेष भूमिका नव्हती, परंतु त्यांचा असा विश्वास आहे की व्यापारी-सावकारांचे कंपनीशी संबंध वाढत होते, जे कंपनीच्या वाढत्या सामर्थ्यासाठी आवश्यक होते. ब्रिटीश. कंपनीला इतर गटांकडूनही आर्थिक मदत मिळाली. कंपनीने राजकीय नफेखोरीची दारे उघडली आहेत असे दिसते ज्यातून आंध्रातील उच्चभ्रू व्यावसायिक समुदायातील दुबाशांनी (दलाल/दुभाषी) भरपूर पैसा कमावला आणि शेवटी कंपनीला मोठ्या प्रमाणात पैसे दिले. आर्थिक मदतीचे. कोरोमंडलमध्ये, चेट्टी व्यापारी आणि ब्राह्मण जरादार (ज्याने जमीन भाड्याने दिली होती) कंपनीच्या व्यवसायासाठी सावकार आणि लेखापाल या दोघांची भूमिका बजावली. मलबारच्या किनारी भागातील महसुलावर मक्तेदारी लादणे आणि मौल्यवान कृषी उत्पादनांवर अनेक नवीन कर लादणे म्हैसूर राज्याने प्रदेश ताब्यात घेतल्यानंतर लादले गेले. याचा वापर मुंबईतील कंपनी आणि खाजगी इंग्रज व्यापारी स्थानिक व्यापाऱ्यांच्या मदतीने मिरपूड आणि वेलचीच्या अत्यंत फायदेशीर व्यापारासाठी करत होते. या मूळ व्यापाऱ्यांनी कंपनीला मलबार किनारी भागात उपलब्ध असलेल्या व्यावसायिक सुविधाही पुरवल्या. अगदी दक्षिण भारतात, वसाहतवादाला सुरुवातीच्या काळात व्यावसायिक आणि शक्तिशाली स्थानिक गटांचा पाठिंबा होता असे दिसते.

या लोकांसाठी अठरावे शतक हा व्यावसायिक संधी वाढवण्याचा काळ होता. बंगालचे उदाहरण इथे देता येईल. येथे, कंपनीच्या यशस्वी हस्तक्षेपामुळे, पूर्वीच्या प्रशासकांच्या काळात जमीनदारांनी अंतर्गत बाजारांवर लादलेली नियंत्रणे काढून टाकण्यात आली. त्यामुळे जमीनदारी चौक्यांची संख्या खूप वाढली होती आणि कर आकारणीतील पक्षपाती वृत्तीमुळे जमीनदार वेगवेगळ्या दराने कर वसूल करत असत. कराचे दर, बाजाराचे अधिकार क्षेत्र आणि मालाच्या गतिशीलतेची संबंधित समस्यांवरून व्यापारी आणि जमीनदार यांच्यात संघर्ष होता. कंपनीने हस्तक्षेप केला आणि बिगर कृषी कर नियंत्रित केले आणि अशा प्रकारे कंपनीने उचललेल्या पावलांचा परिणाम म्हणून त्यांनी

आणि 1790 च्या दरम्यान परिस्थिती सुधारण्यास सक्षम होते. त्यापैकी सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अंतर्गत वापराच्या वस्तूवरील पोस्टवर गोळा केले जाणारे असंख्य कर रद्द करणे आणि अंतिम गंतव्यस्थानावर गोळा केलेल्या कराचे बळकटीकरण. हे पाहण्यासाठी कलकत्ता, हुगळी, मुर्शिदाबाद, ढाका आणि पाटणा येथे पाच सीमाशुल्क केंद्रे स्थापन करण्यात आली. दुसरी अडचण होती ती बाजारपेठेवरील जमीनदार आणि तालुकदारांचे वर्चस्व. 1790 मध्ये कंपनीने ते रद्द केले. या बाजारातून कंपनीने गोळा केला. ते पूर्ण करा आणि व्यवसायाशी संबंधित कर वगळा. पूर्वीप्रमाणे भाडे वैयक्तिकरित्या वसूल केले जाऊ शकत होते, परंतु आता फक्त कंपनीला कर लागू करण्याचा अधिकार होता. या कृतीमुळे, अंतर्गत व्यापाराची रचना सोपी आणि प्रभावी झाली आणि राज्य, जमीन मालक आणि व्यापारी यांच्या उत्पन्नाची तर्कशुद्ध पुनर्रचना झाली. या धोरणांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे बंगालमध्ये सर्वत्र बाजारपेठांची संख्या वाढली. बाजारपेठ नसलेल्या भागात त्यांची स्थापना किंवा वाढ यामुळे शेतकऱ्यांना फायदा झाला कारण त्यांना आता विस्तीर्ण बाजारपेठेत प्रवेश मिळू शकतो, व्यापारी देखील त्यांच्या कर्जाच्या जाळ्यामुळे एका क्षेत्रातून दुसऱ्या भागात सहज जाऊ शकतात.

ज्या जमीनदारांनी डोंगराळ भागात बाजारपेठा स्थापन केल्या, शेतकऱ्यांना कर्जे दिली आणि शेती सुधारण्यासाठी आर्थिक मदत केली तेही या व्यापारात सामील झाले. बंगालमध्ये हे नक्कीच घडले आहे. अवध, महाराष्ट्र आणि प्रायद्वीप भारतात, अठराव्या शतकाच्या शेवटच्या वर्षात, प्रतिकूल परिस्थिती असतानाही, लहान भंडार लोक आणि उच्च वंशाच्या लोकांनी स्थापन केलेल्या बाजारपेठा दिसू लागल्या. सुमित गुहा यांच्या म्हणण्यानुसार, महाराष्ट्रात काही ठिकाणी त्यांनी छोट्या शहरांचे रूप धारण केले होते जेथे विविध प्रकारचे लोक व्यापार, जमिनीची मालकी आणि करारावर महसूल गोळा करतात. मोठ्या जमीनमालकांनीही थेट नीलची लागवड करण्याचा प्रयत्न केला कारण ते फायदेशीर होते. परंतु बहुतेक लोकांनी वाढत्या नील आणि अफूच्या व्यापारात स्थानिक स्रोतांकडून भांडवल उभारणाऱ्या एजन्सीमार्फत पैसे गुंतवले.

अठराव्या शतकाच्या शेवटच्या वर्षात भारतीय अर्थव्यवस्थेत उदयोन्मुख बदल

हे सर्व वसाहतवादाच्या सुरुवातीच्या काळातील विनाश आणि विनाशाच्या विचारसरणीशी जुळत नाही (जसे सामान्यतः मानले जाते). भारतात काहीही बदलले नाही किंवा सर्व बदल चांगल्यासाठीच झाले असे म्हणणे योग्य ठरणार नाही. कंपनीची राजवट आक्रमकपणे व्यापारीवादी होती आणि ती भारतीय नसून युरोपीयन होती. सरकारी धोरणाचे उद्दिष्ट आर्थिक लाभ हे होते आणि हे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून सर्व संस्थांना साधे आणि प्रभावी बनवले. असे असूनही कायमस्वरूपी तोडगा काढण्याबाबत बरेच काही बोलले जात होते. कायमस्वरूपी समझोता हा एक व्यावसायिक आणि सामाजिक कायदा होता जो कंपनीने बंगालमधील कर प्रणालीमध्ये स्थिरता आणण्यासाठी आणि कंपनीच्या व्यवसायातील नफा वाढवण्याच्या उद्देशाने लागू केला होता. या अंतर्गत, मुघलांनी परंपरेने जमीनदारांना दिलेला कर वसूल करण्याचा अधिकार आता त्यांच्या मालकी आणि खाजगी मालमत्तेत समाविष्ट केला गेला आणि आता दोन्ही विकले जाऊ शकतात. यामुळे बंगालमधील खेड्यांमध्ये वैयक्तिक मालकी संकल्पनेचा विस्तार झाला, परंतु 1790 नंतर, घसरलेल्या किमतीमुळे, लहान शेतकऱ्यांना खूप त्रास सहन करावा लागला आणि ते अस्वस्थ झाले. तोडगा निघाल्याने शेतकऱ्यांच्या त्रासात मोठी वाढ झाली यात शंका नाही.

यावरून असे दिसते की वसाहतवादी सत्तेने सुरुवातीच्या काळात अशा स्थानिक सत्तेला जमीन आणि व्यावसायिक मालमत्ता मिळवून पाठिंबा दिला, परंतु यामुळे समाजातील गरीब लोकांचेच नुकसान झाले. याची उदाहरणे बंगालमध्ये पाहायला मिळतात. कंपनी कर संकलनात अतिशय कडक होती आणि पिकाची पर्वा न करता रोखीने कर वसूल करत असे. त्यामुळे यापूर्वीच्या प्रशासनात अनेकदा शेतकऱ्यांना मिळालेला आधार नाही. हे शेतकरी 1769-70 च्या दुष्काळात उच्च मृत्यू आणि संकटाचे बळी ठरले. पण शेतीत मोठ्या प्रमाणावर संकटे आली आहेत आणि सर्व शेतकरी आपत्तीत सापडले आहेत, असा विचार करणेही आदर्शवादाची उंची होती. वास्तविक परिस्थिती अधिक

गुंतागुंतीची होती. राज्याच्या उत्तरेकडील टोकावर आणि प्रमुख नदी मुखांवर, शेतीचा विस्तार वेगाने चालू होता आणि जमीनदार आणि भाडेकरू त्याची फळे चाखत होते. त्यांची स्थिती, विशेषतः जमीनदारांची स्थिती, वाटेकरी आणि शेतमजूर यांच्यापेक्षा मजबूत होती. या संदर्भात आपल्याला फारसे पुरावे सापडत नसले तरी काही इतिहासकारांचे असे मत आहे की, उत्तरेकडील सीमेवर शेतकरी कुलक जमीनदारांसारखे वागत होते, त्यांनी कर्ज दिले होते आणि कमी अंतरावर शेतीचा व्यापार केला होता. या शतकात ग्रामीण स्तरीकरण वाढले, विशेषतः शतकाच्या शेवटच्या वर्षात जेव्हा त्याच्या वाढीचा वेग खूप वेगवान होता.

दक्षिण भारतात ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपामुळे एकीकडे रोखीच्या व्यवहारांची व्याप्ती वाढली, तर दुसरीकडे मिरासदारांनी (शेतकरी-जमीनमालक) गावचे कंत्राटदार म्हणून आपले स्थान मजबूत केले. या मिरासदारांनी आता शेतीसोबतच स्थानिक पातळीवर मक्तेदारी आणि कृषी व्यवस्थापनाची कामेही हाताळण्यास सुरुवात केल्याचे डेव्हिड लॅंडन सांगतात. महाजन मिरासदारांनी त्यांच्या जमिनी, मजूर आणि विविध व्यावसायिक मालमत्तेद्वारे विविध आर्थिक संसाधने जमा केली ज्यामुळे त्यांना गाव कर वसुलीचे कंत्राट घेणे सोपे झाले. परंतु यामुळे खेड्यातील कमी विशेषाधिकार असलेल्या समुदायांच्या सामाजिक स्थितीत लक्षणीय बदल घडून आला आणि त्यांना सामाजिक आणि आर्थिक अधीनता स्वीकारण्यास भाग पाडले गेले. डेव्हिड वॉशबुक, त्याच्या अभ्यासात, कंपनीच्या थेट हस्तक्षेपाने दोन विरोधी घटक, पारंपारिक सामाजिक संबंध आणि आधुनिक कराराचा कायदा कसा एकत्र आणला आणि संघटित केला हे दर्शविते. यापैकी पहिले विद्यमान सामाजिक स्थैर्य राखणे आणि दुसरे व्यवसायाच्या वाढत्या संधीशी जुळवून घेणे हे होते. या दोन्ही गोष्टी कामगारांसाठी घातक होत्या. एकीकडे पारंपारिक कामगार नियंत्रण निर्बंधांना कायदेशीर वैधता देण्यात आली, तर दुसरीकडे मागणी आणि पुरवठा या नियमांनुसार शेतीमजुरी ठरवली जाऊ लागली आणि ती कराराने बांधली गेली. अशा परिस्थितीत कामगार, विशेषतः खालच्या जातीतील लोक दुष्पट वंचित होते.

कंपनी सुद्धा एक कडक बिझनेस एक्झिक्युटिव्ह होती. एक मक्तेदारी-व्यापारी म्हणून, त्याच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या आणि त्याच्याशी व्यवहार करणाऱ्या उत्पादकांबद्दल त्याचे वर्तन अतिशय कठोर होते. वस्तूच्या वितरणाच्या बाबतीतही ती खूप कडक होती आणि तिच्या विणकरांची मजुरी कमी करण्याचा नेहमीच प्रयत्न करत असे. त्यामुळे खाद्यपदार्थांचे भाव चढे असल्याने त्यांना अडचणींचा सामना करावा लागत होता; दुष्काळात मरण पावलेले बहुतेक लोक कंपनीच्या कारखान्यात काम करणारे कारागीर होते. पार्थसारथी यांनी दक्षिण भारतातील कोरोमंडल येथे विणकरांचे शिक्षण घेतले आहे. कारागिरांच्या वाढत्या समस्यांचे चित्रण त्यांनी या नव्या मांडणीत केले आहे. त्यांच्या मते, कंपनीत काम करणारे कारागीर नवीन प्रकारच्या कामगार नियंत्रण प्रणालीच्या अधीन झाले ज्यामुळे त्यांचे अनेक पारंपारिक अधिकार हिरावून घेतले गेले. यामुळे त्यांचे वेतन कमी झाले आणि त्यांची आर्थिक स्थिती बिघडली.

परंतु आपण हे देखील लक्षात ठेवले पाहिजे की किमान बंगालमध्ये हा कठोर नियम बहुतेक कापूस विणकरांना लागू नव्हता आणि अनेक कारागिरांनी ते टाळण्याचे मार्ग शोधले होते. सामान्य सुती कापडाची फार लवकर बाजारपेठ होती आणि बारीक कापडाचे उत्पादन पूर्णपणे नष्ट झाले नाही. म्हणजे अशा कठीण परिस्थितीतही सुती कापड उत्पादक आणि खेड्यापाड्यातील सुती कापड व्यापारी यांनी आपले काम चोख सुरू ठेवले.

रेशीम उद्योग हे या भिन्न धोरणाच्या परिणामाचे उत्तम उदाहरण आहे. तर बंगालची सुरतला होणारी रेशीम निर्यात १७६६ मध्ये ०.४५ दशलक्ष रुपयांवरून १७८९ मध्ये ०.०३ दशलक्ष रुपयांवर घसरली. यावेळी उत्तर भारताची बाजारपेठ चांगली चालली होती. 1789 मध्ये बंगालचा खेड्यांमध्ये कच्च्या रेशमाचा वापर 1.99 दशलक्ष रुपये होता, जो 1790 मध्ये 1.68 दशलक्ष रुपयांवर घसरला. दरम्यानच्या काळात बंगालमध्ये कंपनीची रेशीमची किंमत १७६६ मध्ये ०.९२ दशलक्ष रुपयांवरून १७८९ मध्ये ५.५४ दशलक्ष रुपये झाली. यामुळे बंगालच्या रेशीम व्यापारात संरचनात्मक बदल घडून आला आणि तो अंतर्गत बाजारपेठेतून आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेकडे वळला. त्याचे परिणाम गंभीर झाले. रेशीमवरील कंपनीच्या खर्चात घट झाल्यामुळे, रेशीम उत्पादक (शास्त्रे) आणि रेशीम आवरणाच्या उत्पन्नावर

त्याचा नकारात्मक परिणाम झाला. आणि, सुती कापडाच्या उत्पादनाच्या तुलनेत रेशीमची अंतर्गत बाजारपेठ खूपच लहान असल्याने, त्याच्या पुनर्प्राप्तीची फारशी शक्यता नव्हती. कोणतीही सुधारणा ही आंतरराष्ट्रीय बाजारातील बदलांच्या दिशेवर अवलंबून असते. 1790 च्या सुमारास परिस्थितीमध्ये थोडीफार सुधारणा झाली, परंतु युरोपमध्ये नेपोलियनशी झालेल्या युद्धामुळे आलेल्या मंदीमुळे परिस्थिती पूर्वीसारखीच झाली. आणि 1813 नंतरच बंगालची रेशीम निर्यात पुन्हा वाढली. तोपर्यंत मुर्शिदाबाद आणि राजशाहीसारख्या ठिकाणी रेशीम उत्पादनात मोठी घट झाली होती.

व्यापार व्यवहारांची व्याप्ती, परिमाण आणि परिणाम वाढले असूनही, कंपनीच्या हस्तक्षेपाचा परिणाम असा झाला की त्याने भारतीय अर्थव्यवस्थेला व्यापार आणि उत्पादन चक्राच्या उत्तर-युरोपीय पद्धतीमध्ये रूपांतरित केले. हे एकत्रीकरण नवीन नव्हते. याची सुरुवात सतराव्या शतकात भारतातील युरोपीय व्यापाराच्या कायमस्वरूपी विस्ताराने झाली आणि अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीस त्याची तीव्रता वाढल्याने या प्रक्रियेला आणखी वेग आला. आता फरक असा होता की भारतीय अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे भाग आता जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या चढ-उतारांशी जोडले गेले होते आणि त्यात कोणतीही घसरण झाल्यास भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या या महत्त्वाच्या भागांचे नुकसान झाले असते किंवा त्यांचा स्वतंत्र विकास थांबला असता. या प्रणालीद्वारे बरेच भारतीय समृद्ध झाले, परंतु या वाढलेल्या व्यावसायिक संधींमधून वाढलेला आर्थिक नफा बहुतेक भारताबाहेर काढून टाकला गेला आणि देशाला कोणतेही अनुकूल फायदे दिले गेले नाहीत. देशात आर्थिक आणि व्यावसायिक नफाखोरी जोरात होती. अफू आणि नीळ यांच्या मक्तेदारीच्या माध्यमातून आणि राजकीय वर्तुळातील व्यापक भ्रष्टाचारामुळे अनधिकृतपणे ब्रिटिश आणि युरोपियन लोकांना वैयक्तिकरित्या खूप फायदा झाला. अशा प्रकारे गोळा केलेला निधी हा बहुतांशी भारतातील इंग्रजी गैर-सरकारी व्यक्तींकडून आहे. शिपिंग कंपन्यांद्वारे आणि पोर्तुगीज व्यावसायिक कंपन्यांद्वारे, ते पूर्व आशियामध्ये, विशेषतः मकाओ आणि कॅटन (चीनच्या दक्षिणेकडील एक बंदर) येथे पाठवले गेले, जेथे प्रवासी युरोपीय लोक त्यातून आणखी नफा कमवू शकत होते. या एजन्सींच्या नावाखाली युरोपियन लोकांचे पगार, परवानगी आणि अनेकदा बेकायदेशीरपणे कमावलेला पैसा भारताबाहेर नेण्यात आला. 1757 ते 1796 दरम्यान, £17.67 दशलक्ष घनता या मार्गाद्वारे एकट्या बंगालमधून वाहून गेली. खाजगी खाजगी व्यवसायात गुंतवलेले बहुतेक भारतीय भांडवल पैसे पाठवल्यामुळे वाया गेले.

गैर-सरकारी खाजगी रेमिटन्ससह, भारताच्या अतिरिक्त रकमेचा एक मोठा भाग श्रद्धांजलीच्या स्वरूपात अधिकृतपणे ब्रिटनला पाठवला जाऊ लागला. शास्त्रीय अर्थाने संपत्तीचा निचरा हा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सुरुवातीच्या काळात वसाहतवादाचा प्रभाव समजून घेण्याचा मुख्य आधार होता आणि 1780 ते 1790 दरम्यान खाजगी आणि सरकारी अशा दोन्हीसह £4,000 चा अंदाजे निचरा होता. दशलक्ष आणखी एका किंचित कमी अंदाजानुसार 1757 ते 1793 या काळात निचरा वार्षिक £1.8 दशलक्ष आणि £1.92 दशलक्ष इतका असेल. डेटाची स्थिती पाहता, विवादास्पद आकडेवारी सादर करणे खूप कठीण आहे, परंतु रक्कम नक्कीच खूप जास्त होती.